

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1972 - Ч. 3 (135)

ПОЕЗІЇ ПАТРИЦІЇ КИЛИНИ

РОЗМОВА Ю. СОЛОВІЯ З Х. ПЕТРОВСЬКОЮ ПРО МУЗИКУ

Б. САМБІРСЬКИЙ: ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ КПЗУ

А. КАМІНСЬКИЙ ПРО ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ

**„SUČASNIST“ — MÄRZ 1972
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

Книжкові новини у видавництві

«Сучасність»:

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЗРУБ І ПАРОСТИ

Книжка про українську літературу на батьківщині й в еміграції за останнє півстоліття. Формат — велика вісімка, 336 стор.
Ціна: 6 дол., 21 нім. марка або рівновартість в іншій валюті.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчости всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстарції Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1972, Ч. 3 (135)
РІК ВИДАННЯ ДВНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

СУЧАСНІСТЬ

ОБЩЕСТВО С ОГРАНИЧЕННОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТЬЮ
(С УЧАСТИЕМ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ)

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Войчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Олег С. Федішин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: „Historical Abstracts“, „America: History and Life“.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Suchasnist» e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Roman Tymkewycz

Druck: »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19, Bothmerstraße 14.

Із „Мінімальних поезій“

Патриція Килина

38

Про що буде моя баляда?
Вже не існує праліс. Або, Якщо існую,
ми вже не вміємо жити в нім.

43

Дитино моя, світ має для тебе
дарунок на твої уродини:
нову каруселю, не з кіньми,
а з рожевими та синіми бомбами.
Не журися — бомби не справжні.
Так весело вони обертаються під музику — чуєш?
Не під забутий вальс, а електронний писк.
Каруселя така нова, дитино, що немає на ній
ні одної плями дитячих пальців.
Що ти питаєш? Ну, ти приснилася
якомусь доброму роботіві
і він збудував тобі
каруселю зі своєї фотографічної фата моргани.
Навіть роботи колись були дітьми.
Скакай на каруселю, дитино, і не бійся —
мені сказали, що ці бомби, це іграшки.

54

Я вже не знаю,
що таке почуття.
Шукаю в словнику,
та не знаходжу
цих металевих речей,
які чую в душі.
Хіба шрапнель вдаряє
так іздалека і так глибоко?

56

Я вас впускаю в таємний світ.
Там немає нічого цікавого,
лиш електрони, очищені від емоцій.

Не гріхи, тільки лишаї
 гризуть камені.
 Ні сонце, ні самум не має
 нічого спільного з нами.
 Комета сама, і я сама —
 ми обоє чужинці, краї без краю.
 Навіть уран невинний,
 бо нічого не знає про бомби.
 Я впускаю себе
 в правдивий світ,
 де не існує навіть поезія.

57

Папороть знає все —
 спитай її щонебудь.
 Знавець мряки, знахар моху,
 і пана каменів — спитай.
 Пам'ятає море,
 спішися, спитай її.
 Пам'ятає ліс сузір'я —
 спитай її тепер.
 Виживає із примусу —
 спитай її, як жити,
 але не слухай відповіді,
 бо папороть німа.

58

Якщо нуль людей
 живуть на місяці,
 і нуль людей
 живуть на землі,
 то нуль людей
 живуть на сонці.
 Але, якщо нуль людей
 живуть на сонці
 і нуль людей
 живуть на землі,
 то нуль людей
 живуть на місяці.
 До того ж місяць
 не мешкальний,
 і земля скоро не буде
 мешкальною теж.
 Нам потрібний новий рід людей
 з азбесту,
 який міг би жити
 на сонці.

Дзвонять тростини.
Срібні тростини дзвонять.
Мідяні й залізні,
дзвонять без вітру,
без болота, залізні.
Птахи не сідають на них,
але вони дзвонять без неба, уранові.
Сонце не світить на них,
але вони дзвонять, дзвонять
алюмінійові, мосяжеві, без
осени й окису,
навіть без людей,
які їх створили.

Саксонська зима (III)

ПОВІСТЬ

Олекса Ізарський

11

На світанку Віктор ладен був царство Боже на землі проміняти години за дві сну. Обличчям упасти б на подушку, а потім, о дев'ятій, о десятій ранку, хоч і під шибеницю, на страту.

Почесна гвардія так чекала на Віктора, наче справді побоювалася, що він уляжеться в берліг досипати. На подвір'ї, за брамою, на вулиці найдалі, сплюх починав товаришів смішити. Та часом до того, що Яшко, заливаючися сміхом, звичайно рачки лазив у снігу попід «Золотою короною», а Льока, навіжений, цосили обіймав ліхтар і, закинувши голову на спину, реготав до сліз і всерйоз збирався так простояти цілий день. Часом Віктор жартував інакше, в іншому ключі. В перший день грудня він задумливо сказав хлопцям за зеленими ворітьми, що саксонська зима, будь їй на честь сказане, виправдала його довір'я, виявила свою німецьку пунктуальність. За ніч снігу випало по кісточки. Зима так зима.

Хоч насправді сніг пішов перепадати слідом за Лялиним поїздом. У понеділок білим зацвіла земля в яблуневому саду. Осяйні капелюхи надягли рейки, лежні доморобної залізнички й чавунова паща вагонетки на чотирьох коліщатках. На дні глинища, під широким поясом промерзлої марени, заліг ніжний пласт зірок-самоцвітів.

Але зима дійсно опанувала землю й білим снінням зачудувала, вогняними спалахами засліпила душу й очі точно в перший день грудня.

Орда дерев'яного взуття зарання розмісила зимовий краєвид обабіч фабричної контори й перед ідальнею, а згодом пішла вже двома загонами, витоптала стуск у прокопану трьома каскадами яму й розкуйовдила сніг аж попід рожево-червоний пакгавз над коліями. Полотно талановитого натураліста надзвичайно тонко підмалював геніальний кольорист, вроджений імпресіоніст. Глядача в серце вражало це малювання: в рамках знайомого екстер'єру так передано павутиння самотніх слідів і галявину брунато-білої мішанини фарб посеред укритего світлотінями поля й слявом уквітчаного садка.

Вільгельм Перший з'явився на роботу в зеленій, як і його френч, шинелі, у шкіряному картузі. Вільгельм Другий — у короткополий ватяніці поверх бабської кофти. На голові сукняні навушники з пружиною під капелюхом. З першого грудня пішов у глинище працювати ще й Вільгельм Третій, взірцево споряджений для подібного завдання сорокалітній бухгалтер з лийпцігського управління: хутрянні в нього шапка й піджак, як також — мисливські чоботи понад коліна, незносимі рукавиці — щойно з крамниці? з виставки? — по лікті.

Батько з цього дня вже постійно працював у глинищі. Під шапку йому зранку напинали шерстяну хустку, проте він неугавно тремтів від холоду двадцять чотири години на добу. До того промерзав у ямі, що вже не міг самотужки здертися по лежнях залізнички на-гора, щоб пересашнути в натопленій їдальні. Звичайно Віктор, зрідка й дивно боязкий Льока, супроводжували його, допомагали надягтися й відпоювали чаєм. Мати працювала в пакгавзі. Пожалітися могла б лише на дикий протяги в усіх напрямках. А промерзала вона під монастирським муром, під час повітряних тривог.

Братам Лисенкам, Яшкові Андрущенку та їхнім товаришам припала левина доля праці: на-гора легко йшли вагонетки снігу-пуху, зате тяжко копався й плив із ями на гору над яблуневими садками мерзлий ґрунт. Віктор і Льока відводили тата погрітися, а собі — прохолонути.

За ними слідом, завжди за чергою, навідувалися до їдальні й товариші. Жилавий Сюсюкевич багровів, аж синів на морозі, проте від непосильної праці страшенно задихався. Андрущенкові бракувало витримки. Його життєвий тонус безнастанно схилявся до занепаду. Яшкова сила, так само й воля, нарізана була надто коротко. Він фізично й нервово перенапружувався й щоразу потребував перезарядження, дружнього слова й — хай гіркого! — сміху.

Гладкий і лисоголовий Анатолій здавна хворів на серце. Він уміло розраховував вагу кожного налопатника землі й підпирав мерзляком навантажену вагонетку по можливості делікатно, проте що не день, то інженер дужче морився й помітно для сусідів — старів. А борець Герман, дивним чином, ніколи не перевтомлювався, зате не вмів і відпочивати. Жив напрочуд марудно. Не знав, куди б себе — і навіщо! — подіти. Він жалів не себе, а земляків.

Герман нерозлучно, денно й вечорами, був з Анатолієм, хоч найдужче з усього товариства подобався йому Льока. Успіхам у жінок задрив він «шикарному» Яшкові-красенно та ще й маляреві. Приглядався ж і прислухався насправді тільки до Віктора.

І в ямі добре почував себе, розумно пристосовувався до праці, шахтар Галайда. Палажка калина — його щокі. Наліті снагою очі. Впевненість у перемозі всюдисущого глузду. Віра в свою зірку щасливу.

Обережний Василь Кривуля, полтавське вайло, боявся загнати себе в могилу й умів пасти задніх. Знав, що таким випробуваним чином він, поперше, обійде світ і благополучно повернеться додому, подруге, з будь-якої води зуміє вийти сухий. Василь більше прикладався, ніж працював, більше вдавав, ніж справді напружувався, більше тинявся, ніж ходив, більше підсьорбував носом і прислухався, ніж говорив.

Точно з середини грудня пішли навальні сніги. Перед ранковою тривогою часто не вдавалося подати на-гора жодної вагонетки ширцю. Щодня доводилося заново розчищати доріжки, коридори й вулиці в снігу, а потім звільняти з білого пологуну іржаве страшило на поддзеркалених коліщатах і заново розкривати могилу понад мертвим садом, понад засипаною трояндами, то білими, то рожевими, жовтими і багряними, домовиною.

У таку холоднечу люди провотгузилися два дні з залізничкою: з докопаної вже середущої третини глинища прибрали відногу колії й наново розташували решту лінії. Треба було заново вкопуватися в надри землі. Втрете.

Батько завжди любив зиму, чисті ранки й дике вогнище вечорів особливо. На світанку, ще сонний човпаючи до праці, і вночі, від перевтоми втрачаючи свідомість, він крачком ока невгавно любувався цівками дня в щойно прорваній преблі темноти, радів снігові простолінійному й безшеслесному, захоплювався поривами віхоли.

Дивним чином він призвичаївся до щоденної праці на морозі. Нестерпний тягар сповна виявив свій подвійний характер. На поверхню свідомости пробилися й зацвіли кінечність і, слідом за нею, звичка. Захопив сам ритм довколишньої праці, її наполегливість аж до цілковитої перенапруги. А коли придивитися глибше, — серце приємно хвилювала пов'язаність і навіть єдність доль усіх, земляків, часом таких дорогих і рідних, часом таких байдужих, фактично, безпотрібних, навіть осоружних.

Крім того, в такий час, батька щодня з ніг збивала лявіна напрочуд чистої радості. Ранком до нього в яму, хизуючися своїм «осіннім кожухом», підбігав Льока. Завжди трохи напорошений і боязкий, трохи ніяковий, але ясний, наче задоволений своєю долею, він намагався, закидаючи поплі пахви, на плечі, нагріті руки, витанцювуючи, — ноги. Часто схильний був з татом попустувати й пожартувати. Чи не щоразу до них у яму, шпурнувши лопату геть під стіну, потигрячому впевнено й рішуче сплигував Віктор.

Він уже чув радіо й читав газету. У нього були новини з фронтів. Цілий місяць Віктор, жартома, повторював доречний зараз девіз Артура Шопенгауера: «Я щоранку дякую Богові за те, що мені не потрібно турбуватися про Священну Римську імперію!»

За підсумками історичних подій на кордонах Німеччини слідував огляд передбачень на найближче майбутнє. У

справах великих і заплутаних пророкувалося чудодійне прояснення, в малих і особистих — навпаки. Розум при цьому примушений був визнати непомірно велику ролю як збігу обставин, так і сліпого випадку. За доречне вважав прислухатися до інстинкту, враховувати передчуття. Для певности дійсно не було місця. Не могло бути. Зате щоразу виринала потреба в доречному жарті:

— Стародавні люди вірили в циклічність часу, в обно-ву світу кожних сто десять років.

Думку, звичайно, перехоплював як не Льока, то батько.

— Сто десять років попрацюємо в Саксонії, посидимо в глиниці, а тоді сто десять років відпочинку!..

Коли не другий, то кожен третій день Лисенки вже не втікали з подвір'я «Гросни» під жовтий мур, здається, фран-цісканського монастиря, а любісінько вигрівалися в призем-куватому бараці їдальні. Крім них, у приміщенні, товклася на кухні, залишалася лише Марфа Андрущенко. Батькам тяжко було години вистоювати в снігу. Та ще й по двічі на день, по тричі на добу. Їх не минала думка про можливість поранення й каліцтва, — смерті вони не боялися. Хвилюва-лися виключно за життя зовсім юних синів.

Мати аж до татового захворіння на перший день ла-тинського різдва уникала розмов про Лялю, проте щодня думала про неї, про її відвідини, її химерні листи, з одного боку, напрочуд щирі, з іншого — удавані чи пересолені... Лялина доля, тяжка і безпросвітня, хвилювала її завжди. І гасила в ній неприянь. Теж завжди.

Мати ще раз переконалася в своїй слухності. Без «за-чарування» не було й розчарування. Її не злякали прорадян-ські висловлювання цілком незвичайної дівчини. На душі не промайнула навіть і тінь зневати до відвертого русофільства землячки: надто вже густо проросли на Україні перевертні й гібриди! Але блискавично прорізалося й негайно розросло-ся передчуття про здійсненність Лялиного повороту додому, на Україну. Мама навпрост побачила дівчину на станційному майдані в Полтаві, разом з нею пройхалася автобусом до центру міста й пішла вслід за остівкою з Садової в провулок і на продовгувате подвір'я вздовж будинку з верандою. І близько не було при тому ні страху за Лялине майбутнє, ні — повернення на російську Україну! — задрощів, ні можли-вої в такому випадкові злоби. Не була це й байдужість, а, радше, мовчазна доброзичливість. Може, скалка материнсь-кого почуття. Рішення повсякчасно й скрізь розрізняти ве-лике й мале, загальне й особисте.

В останній день року, цілком несподівано, спалахнула й потім довго не згасала напрочуд багатотемна й напрочуд одноцільна при тому розмова Віктора з матір'ю. Приводом до неї послужив лист від Ліди Пащенкої з Гогенгайму. Вона часом засліплювала то матір, то сина, так і стругала, і гнула, і гострила розум, але не обпікала, не ображала нікого.

Найцікавішим було в даному разі те, що обоє вони прояснювали цілковиту єдність своїх думок і своїх почувань. Переборювати їм доводилося лише червону калину непорозумінь та щедрю зливу слів. Їм би насправді можна було, як звичайно, помовкувати.

Зокрема, взаємно зрозумілим було відношення кожного з них до напівнімкені Ліди й до напівросіянки Лялі. Адже обом їм притаманна була не лише вузькість, а й широта поглядів. Дуже близьких, дуже подібних.

Обоє вони фактично засуджували масове змішання національностей, обоє, звичайно, знали розмах і ціну також асиміляційних процесів у неоднорідних суспільствах. Бо вони охоче визнавали практичність чи слушність на перший погляд шорсткої сентенції Ніцше: «Лише еліта має право на презирство до національної обмежености». Таким чином оберегається підмурок нації й одноразово визнається певне місце для людської свободи.

І Віктор, і мати, і Льюка, і батько насправді заплуталися, коли взялися нашвидку вяснити пов'язаність історичних подій з характером людини. То їм марилося — знаходилися й приклади, підтвердження! — наче перебіг історії був напрочуд логічним і передбачливому розумові цілком ясним, то раптом усе наче затьмарювалося, повністю або частково. Людина ввижалася їм то такою зрозумілою, як і близькою, то заплутаним жмутом на всі боки потайних поривів, живим привидом з пекла.



Зустріч Нового Року, сорок п'ятого, — в рожевому закарпелку в ресторані «Золотої корони». До гронянської компанії спершу приєдналася Люба Христенко з Галею Кухаренковою і — вже напередодні від'їзду на фронт! — Дора Семєнівна Черепніна. Пізніше довелося зсувати й розсувати столи, надвоє розбити компанію; зійшло з п'ятого поверху багато молодих родин. Галайди привели з собою литовську пару. З усіма разом і поодинокі прощався в цей вечір завербований до Власівської армії — Бруно Цапліс.

Об одинадцятій пропливли від парадних дверей до остівської компанії статечний герр Зайтц і до безтяти розцяцькована Галочка Іконнікова. Прибули на чверть години. Льюка саме цілувався з Карлою, після брудершафту. Саме Герман і Яшко розливали крадене вино по келихах і на столи, на підлогу.

Насправді Галочка невимовно хвилювалася й прагнула хоч на мент пробитися до Віктора. Якщо не можна побути з ним насамоті. А Зайтц прийняв з Яшкових рук келих вина й охоче випив його до дна.

Галочка, кам'яна, стояла за бильцем Вікторового стільця й мовчки, цілком непомітно плакала. Телеграму від шлезьких

остівців, надіслану вже не з Грюнбергу над Вислою, а з Бреславу над Одером, Віктор прочитав двічі. Ешелюон утікачів потрапив під бомби. Десять людей забито. Серед поранених була дружина лікаря Іконнікова. До тла розбито вагони з майном, приватним, з фірменним — частково. Підпис: Шредер.

Піваркуш телеграми Галочка поклала назад у фасонний ридикюль, поміж пахучі дрібнички. І глянула на Віктора. Погляди зустрілися: зміна в їхньому житті підійшла до дверей і поклала руку на ручку. Межа епох засліпила очі.

Опівночі транслювалася промова Гітлера, дуже, дуже схожа на прощальну. Майбутнє світу, як і особисте, звичайно, тепер визначить не відношення поміж Німеччиною і Росією, а поміж Америкою і Росією.

12

Звечора тато жалівся на горлові болі, проте сподівався, що доля не буде така жорстока, — зглянеться. Така довгождана відпустка, така надія перепочити... Вночі мати розбудила Віктора: ангіна відбилася на серці. Хворий никнув у страшній знеможі. Йому бракувало сили, щоб сприймати запитання, щоб відчинити очі.

Льока побудив Андрущенків, пополохав сусідів. Спронку зірвався з двоповерхового ліжка, впав на підлогу: побачив у головах у Віктора вогонь. Пізно зрозумів, що на електричній пічці кипіло мамине знаряддя, шпирци й голки. Коли прикро вражений, не далеко було від сліз, голяк стояв уже над ледве пригомним, здавалося, батьком, — закудкудакав шлезький чайник.

Та на цей раз батько відкрутився щасливо. Бандою хвороби напали в першу ніч, а потім уже гуртом не спромоглися. Навіть поодинокі витівки серця були дрібними, більше злими, ніж небезпечними. Аби зіпсувати настрої.

Дослівно наступного дня тато в обідню пору жартував з мамою: «Ти ж знаєш, який я моторний!..» І зажадав, щоб йому подали «Український вісник» і окуляри. А на третій день хвороби — і латинського Різдва! — вимога його була навіть задоволена.

Ніхто з родини й сусідів не приховував від хворого, що в останній тиждень року до Штутцена щодня прибували вагони з сировиною й готовою продукцією, з устаткуванням, машинерією, що Зайтц і Галочка цілими днями телефонували в усі кінці міста, даремно шукали помешкання для грюнберзьких остівців. Щодня слід було чекати їхнього прибуття до Саксонії.

Ніхто, справді, за цілий тиждень навіть не підійшов до глинища, занесеного снігом і схожого на пастку. Без винятку всі працездатні розвантажували вагони як удень, так і вночі.

По садах і пустирях будувалися з діжок і скринь вулиці, сполучені поміж собою провулками, і трохи приземкуваті піраміди.

Стан батькового здоров'я надзвичайно стурбував матір ранком у останній день року. Знову серце хворого здалося їй каверзним і загадковим. Це не перед добром обійшлися ми без поради фахівця! Навіщо цілковито звирятися на її розуміння хвороби, на її лікувальні можливості!

Мама з готелю вийшла, а до подвір'я фабрики, майбутньої, навпрост влетіла, вбігла. До дебаркадера понад залізницею на світанку пригнано вагонів з десять цукру. Проте і Віктор, і Льока похвалили материне рішення ще сьогодні добитися з батьком до лікаря. По змозі — сьогодні.

Віктор сподівався, що запише хворого на вечірню годину й повернеться до праці, а секретарка лікаря запропонувала йому — несподіване «вікно»! — одинадцяту тридцять ранку, дня. Батько злякався такого поспіху, запідозрив найгірше. Мати такий поспіх назвала карикатурою на розумну поведінку. Додала, що Віктор, по недомислю, звичайно, насмішив, перегнув палицю й передав куті меду.

Проте часу на збори залишилося чверть години, хоч Отто Біркендорф, лікар Сюсюкевичів, знайомий Люби Христенко й захисник бідаків і чужинців, мешкав і приймав хворих на партері найвищого будинку над центральною площею і в місті. За два, навіть за один квартал від готелю «Золота корона». Висотний бік головної вулиці став муром чи греблею, щоб перетнути кам'яне павутиння над залізницею, щоб відгородити ділянки ясних або таємничих вілл обабіч лісопарку й модерних корпусів з балконами на Ляйпцігський шлях.

У приймальні під шестиповерховим хмаросягом досить було місця для скромників, попід стіною виструнчилася шерега звичайнісіньких стільців з високими бильцями, і для прихильників комфорту — тютюнова канапа біля бюрка сивоволої секретарки, біля вікон на повітове управління за площею — три фотелі обступили круглий столик горіхового дерева. З якої речі в приймальні лікаря, замість газет і журналів по всіх усюдах, та красувалася на відкритих полицях справжня бібліотека німецьких клясиків у найкоштовніших виданнях?! Було це продовження особистих збірок чи була це порада людям читати книги, при тому — випробувані часом, історією?!

Віктор нашвидку роздяг батька, допоміг матері зняти пальто й почепити його буковому вішакові на носа. Замість останньої репетиції перед зустріччю з німецьким лікарем, він рішуче підійшов до простінка з книгами й вихопив з шановного товариства подарунковий том у пергаминовій палітурці: листування Гете з Шіллером!.. Єдина завада була — чудна тиша, може, незадоволення за спиною. Віктор повернув голову, а на нього, здивовані чи зацікавлені, з одного боку

дивилися мати й батько, від дверей кабінету — лікар Отто Біркендорф і, — з-за столу, не зрозуміло чим обрадувана, — секретарка.

Mein Gott, яка буча зчинилася раптом! Перед секретаркою стояв гурт ще не знайомих один одному людей і сміявся. Докторові привиділося, що він не стоїть, а йде й одноразово спостерігає свою ходу в дзеркалі. Лисенко теж мацнув себе за щоки й за еспанську борідку, бо йому здалося, наче він з'їхав з глузду, психічно захворів. Куди веселіше було спостерігати зустріч досі незнайомих близнюків мамі, Вікторові й секретарці.

Добре, що один з них поверх солідної камізелки з золотим ланцюжком на животі, з годинником у кишенці, із спиною з чорного шовку, одяг білий халат, другий був у темно-синьому костюмі, у білій сорочці під темною краваткою у чорних ліляях.

Восьмидесятилітній доктор Біркендорф і не сповна шестидесятилітній Лисенко, дійсно, здавалися однолітками. Перший з них, як приглянутися, був помітно свіжіший. Зморшки довкола його очей і посеред чола були дрібнішого калібру. Глина його обличчя — ясна, без домішки зелені й сині.

Неправдоподібна нісенітниця! — Віктор і мати стояли над батьком, у білизні розпластаним на залізному столику, і посміхалися, не стримували, щоправда червивої чи двоїстої, посмішки. Крізь шпару, з сусідньої кімнати, можна було б сплутати лікаря з пацієнтом. У них однакова хвиля сивої зачіски й однаковий профіль голови, однакова постать. До тожності в суттєвому додано навіть дрібнички, набік звернутий кінчик напівсірої борідки.

Кумедія! Не до сміху було докторові Біркендорфу. Він, поперше, вважав мамині діагнози за надто спрощені та ще й узагальнені, за надто оптимістичні, подруге, зважаючи на лихий час, і сам обмежився лише підсиленням і урізноманітненням домашнього лікування. Він переміг себе: промовчав, що вичерпаний до дна, наврост замучений організм хворого треба рятувати в клініці для сердечників, що інакше пацієнту залишилося лише кілька тижнів життя. Півроку найбільше.

Доктор замовк і, сповнений нерішучости, поглядав то на віяло щойно ним виписаних рецептів, то на книжку пустих ще бланків під рукою. Як багато і як мало всього цього для хворого! Як багато хотілося, як мало можна було сказати цим бідним людям з України!

Доктор прагнув згадати привід до сміху в приймальні, годину тому, проте і думати, і говорити міг лише про працю Лисенків у глиниці й пакгавзі, лише про їхній гуртожиток та ще й на п'ятому поверсі готелю. Цілком певний своєї всемогутности в Штуттені, він запевнив Лисенків, що Віктора й Льюку звільнить від ями, батьків — від праці взагалі, що справу з мешканням для них він поладнає ще сьогодні:

власники «Золотої корони» — його пацієнти й приятелі, з Карлою він «знайомий» з години її народження! — в найгіршому випадкові за два, найбільше три дні. Та ні! Не може бути! Завтра!..

Віктор, прикриваючи відступ батьків з кабінету, спробував нагадати докторові Біркендорфу, що директор Зайтц вперта людина й не погодиться ні на звільнення Лисенків з рабства, ні на зворот харчових карток, що до міста сливе щодня прибувають потяги німецьких біженців, що в готелі «Золота корона» вже ніде впасти яблукові. Лікар посміхався самовпевнено й вибачливо. В передпокої він поклав руку на плече юнака, щоб припинити безпотрібну, наївну й смішну суперечку, і заново познайомив зі своєю секретаркою, як виявилось, також невісткою і вже вдовою. Біркендорф молодший, теж лікар, ляйпцігський професор, загинув у сорок першому році під час вибуху Хрещатика, у Києві.

В останню мить усі присутні розсміялися. Дивна схожість людей породила примару: доктор і пацієнт здавалися однією особою. Прощання було наче перед дзеркалом розігране, а не відбулося біля порога в коридор. Звідки лише, в такому разі, брався тут чи куди зникав халат доктора Біркендорфа?!

З Віктором доктор не хотів розлучатися. Йому подано було обидві руки. Доктор умовляв молодого чоловіка без найменших роздумувань звертатися до нього по допомогу в будь-якій справі. Нарешті стиха запитав, чи не може він бути родині в пригоді грошима. При тому дивився на Віктора, дослівно, татовими очима. Такими ж карими, такими ж сумними.

Надворі сонце так і золотіло по всіх усюдах. Що сто кроків, точно, з надхмар'я пролітало на місто по одній сніжинці. Люди цього краю ще ніколи не чули ні про війну, ні про мор. Погожому дневі зраділа площа, на параді зібралися глибокі й широкі вулиці. Припали гіллям до землі розчулені красою околиці.

Батькові здалося, що його хвороба зумовлена нервовою системою, що лікар Біркендорф і соняшна погода діють на нього ліпше від найпевніших ліків, що сходи на п'ятий поверх сьогодні наполовину покоротшали. Мамине обличчя, у відповідь, злепка колихнулося. На мент засохла на ньому посмішка. Майже не піддалися радості її очі: щойно почали тепліти та й похололи враз, покам'яніли. Замовчування й рецепти доктора Біркендорфа були аж надто красномовні.

З аптеки Віктор повернувся додому не через зелену браму й підсолоджене снігом цегляне подвір'я, а через ресторан: аби відбити в пам'яті цілковите безлюддя в знайомих приміщеннях напередодні свята. Новий рік!

Біля дверей на чорні сходи його гукнула й наздогнала Карла. В захованих на спині руках вона тримала два листи, за які вимагала викуп... Тоді Віктор, маб, запропонував іта-

лійській красуні німецького роду зайнятися з ним японською гімнастикою і наказав їй точно повторювати кожен його порух... Нарешті руки вчителя й учениці зустрілися. В ту ж мить листи від Ліди й від Лялі опинилися в кипені Вікторового пальта. Бідна Карла ринулася за втікачем навздогін, але добігла тільки до третього поверху.

Віктор підсів до батька на ліжку й розпоров Лідиного листа кишеньковим ножом. Третього за весь час їхньої розлуки, за всю осінь і початок зими.

25. 12. 1944

Дорогий Вікторе!

Під Новий рік я завзято себе гризу! Не можу пробачити, що піддалася бездумному пориву (ображена гордість? чи неполадки з кодексом міщанського правопорядку?) й грюкнула дверима саме в час вирішальних подій у нашому особистому житті й у цілому світі. Навіщо я подалася на Райн! Мені треба було обмежити свої забаганки й вжитися в твій і широкій, і високий світ. Зате тепер я розцяцьковую той шлях, на який я відмовилася вийти проминулої осені.

А тут сорок п'ятий рік, кінець війни, треба сподіватися. Моя бабуся складається на Київ. То вона поверталася додому з німцями, а це й без них. І певна, що їй повернуть наше мешкання. Це обов'язково, це наче передумова. Бо в пам'яті віддруковано найпомітніший успіх у її житті: три кімнати і балкони над зеленим кварталом!..

Але в розум бабусі вже пробралася й трагічна нотка: можливо, що додому вона повернеться сама... Держава поверне їй принаймні одну кімнату, коли б оту, з балконом, їй утримуватиме її, платитиме хоч маленьку пенсію. Бо Віктор у такий Київ не повернеться, а Ліду вона давно вже вирішила йому подарувати.

Отже вона житиме в Києві й чекатиме на нас роками чи й десятиліттями!

Отак от ми живемо. Такі думки обсідують нас. Але що я хотіла тобі сказати, що тобі можу написати?!

Вже знаю, знаю! Я, безвірниця, покладаюся на Бога і на цілий тиждень (принаймні!) залишаю мою кривоногу й глуху красуню в Гогенгаймі, а сама пробиратимуся до тебе, в Саксонію. Іду наче по робітників, будівельників. Хоч тут вони, ніде правди діти, таки ж безпотрібні вже, як і в Грюнберзі або в Штуттені. Проте я довела Кенігу... Нічого я, звичайно, не довела! Я вимолила згоду в Якобі, це інше діло.

Хочу побачити тебе ще раз, мій дорогий, мій єдиний. Доки ще не пізно. Якщо нам, Вітю, не доведеться вже разом працювати, якщо нам, Вітю, не судилося разом жити.

Хочу пабачити й твою родину, Льюкин рожевий писочок (і поцілуватися з ним... через хусточку!).

Боже, що Ти зробиш з нами у наступному році? Що тепер з нами буде?

Щасливого Нового року! Цілую, цілую!

Ліда

П. С. Додаю буськину цидулку, до речі, мною не прочитану, не процензувану. Л.

Старомодні літери й бароккові розчерки Аліси Оттівни — що горобці чи колібрі на голубеньких сідалах. Аркуш полінованого паперу нагадував багатопверхову клітку. Вигляд бабусиного листа міг читача тільки розсмішити, зміст — засмутити.

Вітю, дорогий!

З обіцяним тобі листом (вибач, що тобі, рука відмовляється писати — Вам!) я докрутилася до Нового року! Зате послання моє буде змістовним, важливим. Приготуйся!

Чи не заподію я тобі рани в серці, душевного болю?!

За час нашої розлуки в мене визріла певність, що ти справді нагадуєш мені покійного сина Лесика, студента Київського університету й добровольця чотирнадцятого року. Ліда за ці тяжкі місяці сама собі довела правоту своїх нарочито приглушених та ще й роздушених почувань до тебе, і таким чином, глупоту її безпричинного, в суті справи, розриву з тобою.

У Катовицях, як дьорнув нас паротяг, а ти залишився на пероні, вона раптом прозріла й ладна була сплигнути на землю.

Але, дорогий Лесику, Вітю, провину за розрив я ділю поміж вами порівну.

Ти недооцінюєш моєї внучки! Чи просто не кохаєш її?!

Вона, звичайно, не рівня тобі в одному відношенні — сприйнятлива голова її не мала ще нагоди зачерпнути знань, її здібності ще ніколи не застосовувалися. Вона дуже мало читала. Література для неї та ж астрономія! Проте Ліда, часом грубіянка, чортяка безрога, насправді поступлива й податлива, схильна до правдивости і вірности. Коли б у Грюнберзі ти її притримав, приголубив, вона була б назавжди твоєю і щасливою.

У Гогенгаймі вона живе тобою, власне, своїм безталанням, собою.

І мені до сліз жаль її: тому я мушу або плакати, або гримати... Тому я пишу тобі, прошу: приїдь з Лідой до Гогенгайму як додому, щоб у грозу ми, дві жінки, не залишилися насамоті.

З твоєю родиною залишиться цілком дорослий уже Льока, він же у вас умничка.

Таке моє прохання. Тяжке воно, не легко вміщається в коверт.

Багато щастя в Новому році!

Твоя А. О. Г.

Лідин лист з «припискою» бабусі, Віктор подав матері, Лялин розпоров і розгорнув. — Що за Тмутаракань! Що за головоломка для здібного орієнталіста! Що за китайщина! Що за гаптування! Що за химерія!

27. 12. 1944

Вітю, дорогий!

Я, дійсно, феноменальна дурка! І навіжена! Але я пережила страшну бурю: мені треба побачити Віктора й усіх Лисенків, а мене намірилися силоміць вивезти на південь Баварії. В пальті я гепнулася на ліжку, потім вискочила на таборовий пляч і намагалася без перепустки в кишені прорватися до міста. . . Думка роздвоїлася: або негайно їхати до тебе в Штутцен, або хоч написати тобі негайно.

Звичайно, сам переїзд до Баварії це для мене раз плюнути. Адже розум мій вважає смерть від бомби за цілком для мене прийнятну, майже за щасливу знахідку: одна мить і в повітря присне мое животіння, разом з моєю бридотою й моїми сухотами. Чудово! Серце мое трохи, правда, спиньчається такій спрощеній розв'язці, такому кінцю життя, проте воно не спроможне чинити спротив милосердному розрахунку.

А сьогодні прийшов твій лист і я прозріла! Звичайно, що ти зречешся саксонської корони, забереши родину й прорвешся в благословенну Баварію. . . Тільки боюся, що я прощаюся сьогодні з тобою назавжди, що наша дружба вляжеться в отакують от рамку: від першої зустрічі в кімнаті нашої німкені, Йоганни Карлівни, до побачення в Штутцені, посеред Саксонії й Німеччини, від того першого листа в Москву до цієї ось нещасної цидулки. За таких умов жадання мої казково згортаються й спрощуються: вже я хочу тільки одного листа від тебе. Верх блаженства, якщо ти напишеш, де тебе можна буде шукати після закінчення війни. Мене — в Авісбурзі або Мюнхені.

Вітю, я вірю, що мені (росіянка в паспорті!) вдасться повернутися на Україну, в Полтаву, — відкрутитися від Сибіру. Ти ж, відомо, залишишся на Заході. . . В такому разі я побажаю тобі сьогодні вже щасливо пережити наступний рік, щасливо докінчити свою освіту й щасливо влаштувати своє родинне життя.

Можливо, що колись ти зможеш якщо не повернутися на батьківщину, то відвідати її. Можливо, на нашу землю прийдуть глянути твої діти. Мені б хотілося дожити до тієї години!

Не сумнівайся, любий, що твої писання переживуть сумний час, що твої писання прищепляться на дереві рідного письменства, молло тебе.

А тепер подай мені руку на прощання!

Ляля

П. С. Знаєш, я ще чекаю від тебе листа і, взагалі кажучи, зайнята: боюся прогавити головне чи важливе, тому сиджу каменем за столом, цілком холодна, а сльози ллються незалежно від мене, самі від себе, то інша річ.

... У Віктора задрижали щелепи й зацокали зуби. Через п'ять хвилин він уже сидів у своєму закапелку в ресторані й писав Лялі листа. Через годину це послання поїзд мчав на Ляйпціг і Галле.

Вантажники з «Гросни» повернулися додому перед восьмою. Біля десятої на Литовській вулиці, на п'ятому поверсі, з'явилися, в супроводі Яшка, парадно одягнуті Люба Христенко, Галя Кухаренко й, у військовому, Дора Черепніна.

Галя присіла до Лисенка на ліжко й поцілувала його в щоку. Люба й Дора з хворим привіталися й запитали про враження від лікаря Отто Біркендорфа. Слідом за ними ліжко обступив звичайний гурт чоловіків: Яшко, Анатолій, Герман і Василь Кривуля. Їхні поради хворому зведено до простої формули: келих доброго вина під Новий рік!

Ця простота насправді була складною. Ця святковість — буденною.

Віктор, сидячи в ресторані, одноразово не відходив від батькового ліжка й не припиняв розмови з матір'ю в пустому коридорі на п'ятому поверсі «Золотої корони». Крім того, він, хоч внутрішньо приготований до всього, не сумнівався в тому, що стіни цих суміжних закапелків, таких освітлених, таких яскравих, мають вуха, що багато із присутніх тут на зустрічі Нового року невдовзі сміятимуться на кутні, а дехто з них спробує рятуватися зрадою товаришів, обплывуванням свого власного обличчя.

Душа розцвітала де розумом або почуттям, де словом або образом.

Безконечні ряди асоціацій! Сучасників своїх Віктор охоче порівнював з рибою, а час, дійсність сорокових років, з росолом, ропою, тузлуком.

Віктор дивним чином сумував лише наполовину. Душу його, місцями шорстку й колючу, то сріблив місяць, то золотило сонце.

Вночі він сміявся над такою запопадливістю власного самоспостереження. Танцював ярмарок несподіваних згадок, призабутих сентенцій, давніх зваб і напівпроснених намірів. Так просто, як сонце, на обрії свідомости встала Україна. Слідом за нею виринуло жадання збагнути гордість емігранта й значення еміграції як учинку символічного. Наче морські хвильки на міліні, зударилася уява про полтавський день у

дитинстві, про лекцію французької мови у Наталії Олександрівни Лісовської, про її дімок під чорними дубами, над могутньою долиною Ворскла, з уявою про «дискретний тріумф», власне, про вольтову дугу творчості посеред чужої чужини, про вірність мові, рідному. Незалежно від обставин.

Віктора здивувало повноводдя власного настрою і, мов ріка перед островом, його рогаць, його розгалуження. Віктор був майже цілком з товаришами. Щоправда, на цьому «майже» вільно гарцювала його думка й мінилися на привіллї почуття. З цього «майже» він спостерігав цілий гурт оствіців у кутку ресторану для німців і себе самого посеред них.

Сміх і горе! — Віктор злякався Дориною пропозиції випити з нею по чарці вина на брудершафт, намагався уникнути такої «нагоди». Та жінка в німецькому однострої нагнулася до нього через стіл, щоб разом випити й поцілуватися. Потім Анатолій і Герман силоміць посадили Віктора в крісло і, стоячи перед ним, з келихами вина в руках, заговорили про кінець війни, про грозовий час для всіх нас, утікачів з України.

Та Вікторові ще не хотілося говорити про втікання до Баварії й про знайдене на мапі містечко на південь від Мюнхену, розташоване над рясною-рясною водою, — Візен ам Зее. Бо що міг він цим людям порадити? Йому самому доводилося лише надіятися на вчасність і пильність своєї інтуїції та на чіткість і сміливість свого розуму. Йому самому лячно було уточнювати плян дальшого відступу на Захід.

Крім того, сама природа людського прохання про пораду надзвичайно складна й драматична. Порада часто дуже охоче сприймається, щоб заспокоїтися, щоб позбутися, повністю або частково, тягару відповідальності за свої вчинки й за свою долю. Ще частіше наші друзі радяться тоді, як їхні таємні рішення вже прийнято. І потрібні вони, такі поради, нам, людям, то для перевірки себе самих, то як відомості з «невтрального терену», то для базікання про гарячі речі, то для насміху або й знуцання над наївністю собіподібних, двоногих.

Віктор глянув на Анатолія, на Германа й засміявся. У пам'яті спливла картина Гіллемакера «Наполеон у Ваймарі розмовляє з Гете й Віляндом». Сміх зразу й ущук. Надто тонкі нитки асоціацій зникли самі з себе і начисто. Зате пригадався опис останнього менту в житті Гете і, слідом за ним, Толстого. Обидва вони ще намірювалися писати. Перший з них поставив у повітрі, мов на аркуші паперу, щойно жому... Рука другого націлилася... продовжити речення.

Об одинадцятій годині Льока повернувся до столу й розповів братові над вухо, що йому вдалося трошки поговорити з Карлою на темних сходах і що він зустрів біля дверей Романо. Італійський студент, що вже два роки працював у Штуттені на залізниці, влетів до затемненої у війну «Золотої корони» і, зібгавши її в жмут, кинув свою куцу шинельку на

лутку вікна. Кашкета ж він навіть у Саксонії не носив. «Неаполітанський перукар», він же «Кочерга» й «Паганіні», звично задрав носа й негайно пішов до свого стола одинака, покликав Карлу.

Часом Романо, довгов'язий та ще й охлялий, обморочував чорнооку й пужку німкеню до калатання серця, до нестями. Дівчина молилася й просилася, проте «Драбина» неугавно цокотіла. Дівчина намагалася просто вирватися з лабет, утекти, але не могла звільнити свою руку... Романо топив Карлу в зливі дзвінкх італійських слів.

Звичайно рятував бідолаху Льюка. Інколи, як хотів поговорити по-італійському, — Віктор.

Віктор знявся на п'ятій поверх і виїняв із свого чемодана подарунок для італійця, філолога, запопадливого читача в усіх живих і мертвих мовах романських, і казкового добряги. Цей томик Меріме російською і французькою мовами, білошкірий з бапряно-чорною квіткою посеред обкладинки, ще ніколи з господарем не розлучався, до Саксонії потрапив з Полтави. Та Вікторові надто хотілося разом з ним, маленьким чудом поліграфії, хоч ненадовго залишитися в пам'яті буйноволосого й запальноло торохтія з Неаполю чи таки з Сіцилії.

Одначе перший вручив свій подарунок — та це справжня несподіванка й чортovinня! — клятий Романо: «Гете» Бенедетто Кроче. З італійським написом: «Моєму побратимові з України. З любов'ю. Романо. 31. 12. 1944.» Коли Віктор повернувся до ресторану, італієць уже бенкетував з остівцями. Товариша зустрів із склянкою українського вина в руці.

Непомітно ні для кого, двічі за вечір, говорила з Віктором, на свіжому повітрі, під брамою «Золотої корони», Люба Христенко. Їй тяжко було хоч на мент відчепитися від своєї «доці», Галі Кухаренко.

Лепко, майже без вагання, вона, зразу, за першим разом, навстіж розчинила душу. Та так, що у Віктора від несподіванки закрутилася голова.

Юна жінка весь час тремтіла від холоду й від збудження. Одна рука її, власне, долоня, намірювалася обігріти груди й горло, друга намагалася вгамувати на вітрі неслухняне волосся. Перестиглі тернини, власне, сливи, заглядали у Вікторове обличчя. Репані губи чорнявого янгола відверто збиткувалися над кимось, непомірно гордували чи, може, ладні були останню мить ще стримувати ридання.

Люба, як виявилось, ніколи не любила Дори Черепніної й вродженого нахилу її до верховодства, не витримувала її марення про панування Росії, фактично над цілим світом. Люба певна була, що їй доведеться розплатитися засланням або й життям за баб'яче політиканство дурисвітки. Треба ж було такого сусідства!..

І після короткої павзи, після останнього роздуму, Люба просто додала, що вона, не без розрахунку, навіть подвійного,

заватітніла. Мета її — разом з Яшком повернутися на Україну. Звичайно, Галю Кухаренко вона теж ніколи не залишить напризволяще. Мета її — уникнути заслання, Росії, Сибіру, Азії. Будь-якою ціною.

Люба поїдала Віктора очима й тричі за десять хвилин повторила, що Яшко вже не поїде далі на Захід, що Яшко візьме з нею шлюб у Німеччині, а вже тоді вони, звичайні остівці, разом повернуться на Україну.

Сумнів прочувався в її словах, наче завчених, схожих на формулу.

Приховану ж за ними образу й гостроту свіжого болю виявила повторна розмова перед світанком.

На цей раз Віктор спробував уникнути побачення, але даремне. Коли ж вони знову опинилися під брамою, біля запасних дверей у мілкенській ніші, дівчина розридалася, нестримно картала свого нареченого й допитувалася, чи Люда, муренька росіянка з Курську, часто приходять у готель до Яшка.

Віктор охоче розповів землячці про знайомство з двома остівками, матір'ю й донькою. І, хоч його глухі підозріння були несподівано підтвержені, довелося втихомирювати напрочуд чуйне серце ще закоханої і вже зрадженої жінки. Довелося аж занадто ретельно промокати й витирати своєю хусткою сльози під очима співрозмовниці.

Зустріч сорок п'ятого року вдалася дуже веселою й трагічною навпереміжки: радість однокашництва обплетено було гірляндами односумства.

Віктора обсіли земляки. На цілий вечір і всерйоз. Тяжко було вирватися з їхнього кола навіть на чверть години. Так ці великих перервах щодня облягали його парту шкільні ерудити й філософи, шкільні мандрівники й футболісти. А в київські роки — університетська молодь цілі ночі юрмилася в гуртожитку неподалік його ліжка.

■

Не могло бути, щоб сон про довголітню вчительку, про полтавську школу й про Київський університет не віщував Вікторові приємного переживання, щасливої пригоди, небуденного дня! Не було сумніву, що вона прибула з Полтави й поспішила на Володимирську вулицю. А Віктор налетів на неї на сходах і — така несподіванка! — розсипав свої папери, зошити й книжки. Отже губи «математички» жартома ганили розтелепу, роззяву, хоч насправді раділи-раділи зустрічі. Нагнуте до підлоги обличчя так і сяяло. Зайчики поблискували в неї в очах і на золотій зачісці.

Перший раз Віктор прокинувся й здивовано посміхнувся. До такої міри настирливо марилося вдача. Дійсно: тверде передчуття радісної події, наближення щастя... Чи

то був тільки затишок в убогому гнізді над краєм остівського гуртожитка, робітничого табору?

Спроба уявити політичну новину велетенського значення та ще в день Нового року не прийнялася, на очах у Віктора зів'яла. У такому разі довелося перебрати бажання найособистішого характеру. Та кожне з них надто залежало від становища на фронтах, одним словом, від долі цілого, здається, людства. Зашарівся, виявилось, окраєць надії на потаємний закон світової рівноваги, міри страждань і випробувань.

Удруге Віктор проснувся з думкою про своє нічне намагання оживити Україну, поєднати її дух з образом Матері, з поняттям любови і всепрощення. Посеред білого дня розум би розтrophив таку персоніфікацію батьківщини. Яким це процесам у душі треба завдячити такий служнячий вигин думки? Адже це послаблення волі, це спрага ласки, це втікання в казку.

Уві сні, не в змозі розплющити очі, він дуже старанно збирав докупи й склеював череп'я французької легенди з хрестоматії середньовічної літератури романських народів і, рівнобіжно, намагався пригадати долю самої книжки.

Це він, зайвий тут сумнів, був тим хлопчиком, що випустив з рук серце своєї матері на гострий брук горяної вулички.

Це до нього обізвалося воно, серце матері, прасимвол сліпої любови:

— Чи не вдарився ти, синку?

Промінь денної мислі враз погасив нічну муку й несподівано розрісся. Таж персоніфікація країни в наш час стала штампом, мізерним залишком поезики давно проминулої доби, таж вона лишок наскрізь вивітреної реторики, пустопорожня форма!

Ні до чого в наш час романтичний образ батьківщини! Їй знадобиться твій успіх, як цеглинка в будові нашої культури, як запорука нашого безсмертя.

... Карла знялася на п'ятий поверх об одинадцятій годині. Старі Лисенки, давно вже одягнуті, відклали свої книги й назустріч їй встали з ліжок. У ту мить з'явився перед нею свіжо поголений Льока, у нижній сорочці, з рушником на плечі, з бритвою й милом у руці. А Віктор, спаньком, щойно проснувся й вицупив з-під матраца том Меріке. «Модцарт по дорозі в Прагу» й два тузені поезій превелебного отця були в книзі немилосердно покалічені чорнильним олівцем і пером, решта сторінок відкараскалися від напасника зовсім легко, — тут і там підкреслено слівце, де-не-де красувалася птвичка на полях.

— Незабаром уже вечір! — звернулася вона до лежебоки. А Льоці й батькам вона доповіла про телефон доктора Біркендорфа, її другого тата чи, радше, дідуся.

Через годину двоповерхові ліжка на Литовській вулиці, перед вбиральнями, вже пустували. А чемодани й лахи

батьків були перенесені в кімнатку, ну, точна копія Лялиної, тільки зразу над рестораном, а Льокіні й Вікторові бебехи — до суміжної камери-близняти.

Яшко, до нестями засмучений, кинувся товаришам допомагати. Речі він заносив у кімнатки наче в купе потяга. «Переїзд» Лисенків з поверху п'ятого на другий здався йому першою репетицією майбутньої розлуки, сумніву не могло бути, на ціле життя. Вже й сьогодні виринуло маносінське віддалення поміж ними...

А завидючим Яшко не був. Заздрість у ньому тяжко було розворушити й розтопити. Густа лява її тільки й обминула Яшка, київського студента, маляра. Решту остівського міста на п'ятому поверсі «Золотої корони» вона затопила в три хвилини. Декому лява заздрости навпіл зі сліпою злістю стягнула по кісточки й по коліна, декого затопила по шию й навіть з головою.

Найпершим опам'ятався — і навіть похвалив Віктора-пройду! — борець Герман. До нього легко приєднався лисий інженер Анатолій. Найменше сколихнулися — це була досада навпіл з радістю — почуття Василя Кривулі, найближчого земляка. Бо в душі він, за подібні привілеї, давно вже намірився Лисенків погубити цілою родиною. Щоб тільки потай. А Віктора, аж руки свербіли, йому хотілося прикінчити власноручно.

До тла перегоріла нутром і, здавалося, назавжди втратила людську подобу Яшкова мати, Марфа Андрущенкова.

Тяжко, звичайно, пережили подію, але дуже швидко також заспокоїлися й замахали хвостиками — Никандр Овер'янович і Людмила Валеріянівна Сюсюкевичі. Викреслив Лисенків зі списку товаришів і знайомих, похнюпився донецький шахтар Галайда.

Не ворухнулася душа в мадам Цапліс-Лук'янової. Лисенки для неї — що граніт, приборожне каміння. Нелюди.

Вихор безсловесної, проте колючої неприязні збив тата з ніг. Він ледве не погодився з людьми, ледве не ліг у постіль, не захворів.

Батькові страшно було й на крок відірватися від остівської юрби на п'ятому поверсі. Він доглибинно зрісся не лише з розпорядком дня, а також з долею цих випадково зустрінutih людей.

— Та заспокойся! Копита наших земляків і друзів охоче затопчуть нас! Ти ж не сліпий, побач і збагни, — звернувся Віктор до батька, як тільки Яшко вийшов з хати, як родина залишилася без гостей. — Заспокойся, тусю! Перед нами вирішальні події... Скористаймося з нагоди для перепочинку! Збуди, тусю, розум!..

І мати, і Льока, і Віктор усе це, від трагічного до смішного, переживали також, але в половинній мірі.

У батька ж просто запалилося сумління. Він обійшов свою кімнатку... Щоб не впасти, примружив очі й стиснув

скроні пальцями обох рук: тут справді виблискувала білизна ліжок, тут сяяли нові й уживані, навіть старі, меблі... У той час наші земляки на п'ятому поверсі, в задротовнику над залізницею...

Батька, мов молотом у груди, тарахнув намір Віктора справді не пустити вже ні його, ні матері на «Гросну». Батька здивувало й вразило домовляння Віктора з Карлюю про щоденне прибирання їхніх кімнат готелевою служницею і про щоденне подавання в їхні кімнати — Stammgericht — обіду на чотири особи.

— Тусю, — відповів йому Віктор, — переживання наші, повір мені, найближчі кривні... звички. Через тиждень ми звикнемо до наших кімнаток... Отоді ти здіймешся на п'ятий поверх і глянеш на наш рай! Тримайся, тусю, з усіх сил, адже наближається вже час втікати нам з Штутцена й Саксонії!

Чудово перебила трагікомічний клопіт у сім'ї Лисенків перша в новому році й перша в новому мешканні гостя, Галочка Іконнікова.

14

Збіг пустопорожніх і смішних прикмет на поганий день виринув у ту мить, коли в двері товаришів напрочуд обережно постукав Яшко Андрущенко. Отруйне мереживо ледь збагнених марев глибше ранив людину, ніж дійсне непорозуміння з самоподібними, ніж відверті незгоди і суперечки, ніж хитромудрі чвари.

Подвір'я здалося, безсумнівно, в'язничним. Нічний морок — дичавиною.

Тут довелося зрадіти дірці в небі, снігові, незайманому й розкуйовдженому від дверей попід браму.

Гарними здалися ліхтарі, прикрашені діядемами й коралями. Також — кам'яні греблі зручно вишикуваних вулиць у центрі міста.

Над хитросплетіннями карлуватих околиць у барокових рамках розгорілася буякова лямпата, спалахнула попід сизі хмари позолота саксонського вівтаря. Засвітилися на зиму приспані садиби. Засяяли прищиплені до ґрунту воринками снігові торти, схожі на старанно освітлені макети зимових курортів Швейцарії. Світло вибагливим чином покряляло тень зацукрованих садів, квітників і травників усебіч від затишних осель.

Віктор, Льока та Яшко натще вибігли з готелю й ринулися переганяти земляків, то несподівано розпечених уже в цю пору, то несподівано байдужих, то несподівано лагідних або насмішкуватих. На «Гросні» вони опинилися, в ідальні, за середніми столами. Після них люди прибували довго. Підходили й підходили.

Крок через поріг — і друзі стали над краєм щойно оновленого світу. Не добре знайоме будівництво, а сон на світанку, казка. Білилом облиті й снігом припудрені боки глинища, свіжі шалки на кожній діжці в саду, цегляний дімок контори на перехресті рожевосиніх сугорбів, на п'яті велетенської гори мерзлого ґрунту, червоний пакгавз за гілкою залізниці, — полярна факторія над океаном криги.

Віктор мовчки перегорнув безліч аркушів своєї уяви й зупинився — щоб у слова перелити мову фарб? — над японською місциною. Та це ж красвид з острова Гоккайдо, з північної Японії!

Дійсно, мов торій, символ країни, стояла на передньому пляні картини скособочена, уміло підмальована сніжком іржава вагонетка, мов сінтоїстський храм посеред білого поля червонів велет чудернацької форми.

«Сідай!» — подумав Віктор. Так японці звать красу просту й грубу, красу буденну, проте первородну й практично корисну.

Майстер Вільгельм, одягнутий сливе по-літньому, під незмінний френч натягнутий був непомірно довгорукавий пульвер, стояв біля драбчастого воза на двох колесах, носом упертого в яблуно, й розподіляв наряди на роботу. Найкремезніші дядьки пішли гуртом мняти сніг на дорозі до пакгавза й розвантажувати вагон з цукром. Віктор з козаками, слідом за пискатим конторником Вільгельмом і за Вільгельмом-Печерником, німотником, потрапили в «холодну». Віллі Багрянощокій мовчки показав рукою, великим пальцем, на глинище.

Настрій був заодно з юним днем, в унісон з сонцем. Не до подуму було, що в розпалі ранку цілий гурт остівців дружно стане над край могили, що кожен з них і всі вони разом без вагання стануть на захист Льоки... А Вільгельма III врятує від остівського гніву — стрибок Віктора в яму до загнаного вже в куток йолопа.

Він, разом з бригадою грабарів, виштовхав навантаженою мерзляком магонетку на середину гори й вивернув породу на непорочний сніг, на схил присадкуватої сопки посеред новоявленої Японії. Так цікаво було спостерігати, як білим обліплені прудки ґрунту посипалися аж у садок і навіть по-під вікна контори.

У ту мить на п'яті горба з'явився директор Зайтц і гукнув Лисенка на розмову. Назад люди спустили чавунову мушлю без Вікторової допомоги.

І герр Зайтц, і Віктор спостерігали «людську комедію» мовчки. Дійсно, робітники, наче діти, бавилися вагонеткою! А декотрі з них чіплялися на іржаву черепаху, мов на трамвай: надило покататися... На самому дні глинища, останні три метри дороги, проїхалися на потворі також Яшко й Льока.

Герр Зайтц сказав Вікторові три слова з усього задуманого й зупинився. Льока Лисенко неfortunно сплигнув з вагонетки, звалив царський кожушок на землю... Тоді Вільгельм III помалу знявся на ноги, неспішно обтрисався й несподівано для остівців зацідив юнакові кулаком у обличчя. З губів чи з рота у Льоки побігла кров. А німець спокійно нагнувся й узяв у руку свою замашну лопатку...

Що Віктор втрутитися в бійку було ясно. Думку заслпіло бажання — тільки чим, чим? — прилюдно забити конторника, закатувати... Раптом перед ним і директором упала й перелякано дзенькнула Вільгельмова лопата. Сцена змінилася, мов на кону: обеззброшений німець спробував вискочити з глинища, та дорогу йому перегородили шерехи грудей. У такому разі — білий кожушок сплигнув у глибокий прокоп, у сніг по пруди. Та слідом за ним, так несподівано легко, сплигнув туди й Герман у своїй бурій шкурятянці, так неймовірно тяжко зліз у пір'я Василь Кривуля. Шахтар Галайда розкуйовдив пів-ями і обходив уже ворога збоку, майже що ззаду. Навіть старі німці, Піщериба й Піщерак, ринулися в сніговий заплив. Що вони мали на увазі? Душити чи рятувати земляка?!

Льока та Яшко помліли біля вагонетки: ніяк було тепер спинити лави! Кінець, кінець усьому!

Герр Зайтц забув про свій намір зовсім спокійно розповісти Вікторові про годинну розмову з навіженим, треба думати, лікарем фон Біркендорфом, про втручання дідугана в чужі справи. Після такого вступу запляновано було Віктора застеретти... Ні, Вікторові заявити, що в такий критичний час уникання праці зветься саботажем, що старі Лисенки мусять завтра повернутися на будівництво.

Може, справді не варто згадувати в такому разі про саботаж. Поперше, директоріві самому було трохи ніяково. Подруге, Віктор міг розреготатися... Сумнів, крім того, був у нього щодо іншого наміру. Згадати чи взагалі промовчати про незаконність самовільного переїзду остівців з робітничого табору до готелю, отже — приватного мешкання?

Директор вагався. Часто йому хотілося стати Лисенкам у пригоді. В душі ворушилося співчуття до людей, багато в чому наче близьких, не лише цілком «зрозумілих», виринав навіть протест проти трактування «порядної родини» на рівні з чужинною черню. Часом його надила можливість поставити Лисенків «на своє місце», поруч інших остівців.

Директор Зайтц поводився з Віктором стримано й обережно, хоч систематично коливався від дружніх почувань до незадоволення, роздратування й сліпої ворожнечі.

Раннім ранком, у ванній, Зайтц намірився свавільника налякати. У конторі за столом вже схильний був без потреби не зачіпати чорта, не попелити власні нерви, не каламутити кров, не розп'якати серце. Над штольною директор збалував, що над ним уже нависла страшенна напасть, що остівці в

нього на очах заб'ють Віллі! У цей мент Віктор ринувся бігти й плигнув з розгону на Вільгельма, в глинище.

— Keine Angst, Willi! Keine Angst! — закричав він по-німецькому.

— Ідіоти! Та ви надумали топитися на березі? Перепливли війну, а на березі потонули! — по-українському. — Дивись — герої!

Ніхто в снігу не воружнувся.

Віктор благополучно провів Вільгельма крізь юрбу остівців й допоміг переляканому видертися з ями. Тоді підійшов до закривавленого брата. Подав йому свою хустку.

Льокині губи надто розпухли. Надто кривавила рана. Віктор повів брата додому, власне, спершу до лікаря Біркендорфа. Їхні товариші один по одному вилазили з глинища й поспішали наздогнати братів ще перед фабричними воротами, хоч, цілком мовчки, попроцатися. Це вони вчора бездумно Лисенкам позаздрили, сьогодні, теж бездумно, й до болю щиро, — співчували. В обох випадках — у запалі, без «розумового фільтра», без «культури почувань».

Льокина пригода з Вільгельмом, таким потайним, завжди мовчазним, Лисенків струсонула. Але налякав сім'ю і лікар Біркендорф. Він запримітив не лише тяжке недокрів'я пацієнта, але також слабість його легень. І попередив, що ні лопата, ні вагонетка, ні глинище — не для нього.

Між іншим, доктор Біркендорф наперед знав, яким солодким здасться юнакові заборонений овоч, і наперед боявся хлопчика перестрашити. Він довів, що Льока завжди мусить пам'ятати про запалення легень, пережите ним у дитинстві, і навіть за даних умов урахувувати тендітність свого знесиленого в голодні роки організму.

Льока чинив опір, піддавався з боєм. А востаннє захищався він уже в кімнаті батьків, як Віктор, уже напередодні повітряної тривоги, особливо радісно розпрощався з сім'єю і сам пішов з готелю «Золота корона» на «Гросну». П'яч Льока закусив зубами. Та з очей у нього встигли посипатися сльози.

Віктор цілу дорогу млів. Душили його, одноразово, і спека, і мороз. Суходіл великої гіркоти його заплескувало солодке море.

Брат стояв у нього перед очима, з зашитою і розмальованою губою. Власне, то стояв, то лежав. На тому столі лежав, що й батько сорок вісім годин тому.

Цілу дорогу до «Гросни» й потім дві години під манастирем, над сніговим полем, не відходив від Льоки — часто при тому марився й тато! — доктор Біркендорф. Він з надлюдською увагою вслухався в братові груди. І ще образок: коли Віктор, ледь помітно іронізуючи, розмалював переживання Лисенків у новому мешканні, Отто фон Біркендорф спалахував такою радістю, що ставав схожим на вогнище.

Дивне діло, фантастичні заміри лікаря були вже здійснені на протязі небагатьох годин, двох діб. Неймовірна річ! Лисенки мали дві кімнати в готелі й не мучилися тим часом у глинищі, в пактаві чи під жовтим муром на околиці містечка!

Віктор заляк у снігу під Штутценем. Ні Яшко, ні Герман не заважали йому до самозабуття вслухатися й вдивлятися в золоте мариво з голубими просвітами над прибоєм рясних почуттів у грудях, і над срібним полиском щойно проясненої в ньому, схожої на надію, свідомости. Це було навіть не передчуття, це було переконання: час земляних робіт у Саксонії вже проминув, так би мовити, зійшов. Принаймні для Лисенків. І, звичайно, в основному.

Сьогодні вперше він спробував підсумувати досвід саксонських місяців. Надило його — згадати переїзд до Штутцена й перші враження від міста.

На дно пам'яті весь час так і линули подробиці щасливих і тяжких подій. А в близькому майбутньому причалить туди цілий кістяк саксонських місяців Віктора, напевне спотворений, учуднений іржею.

Ранкова буря справді вляглася зразу після повітряної тривоги. Настрій розпогодився, заблестів. Вільгельм Третій, разом з найпершими з робітників, зійшов у глинище й став поміж Піщераком і Галайдою, загнав лопату в мерзлий глей. Отже, німець з переляку не побіг у поліцію, слава Богу.

Не дарма Віктор після обіду відчув і навіть побачив на обрії гуртування зовсім свіжих хмар. У ньому вже гніздилися думки зовсім іншого — чи не того самого, власне?! — пляну. Не за горами визривало драматичне ускладнення — чи не клясична трагедія?! — посеред сповидних буднів.

Маршуючи поруч Галочки, озуті в гумові боти, але простоволосої, в контору чи, може, в кабінет директора будівництва, Віктор перехопив радісну посмішку Галайди: у нього була потреба й змога нагрітися! Як він плюнув у долоню, як міцно схопив держак лопати!

А його торги з директором Зайтцем могли стати поединком і захарастити, забруднити душу... Хоч наближався страшний день, коли Зайтц вирішить долю цілої родини Лисенків і багатьох їхніх земляків. Усе так ясне, так зрозуміле!

Галочка Іконнікова надзвичайно тонко збагнула Вікторову мовчанку, його занепокоєність переговорами, чи цілком однаково зрозуміла їхнє становище, всіх оствіців, і чергове завдання! Вона привела Віктора в контору й — як німецька дружина! — старанно допомогла йому роздягтися й повісити важезне пальто й картату кепку на дерев'яну вішалку, безконечно довгов'язу карусельку, взяла зі свого стола цигарку й подала срібний коробочок товаришеві, від спалаху до кінця споглядала долю ламкого й взагалі миршавого сірника. Такого рожевого, з рожевою голівкою, недоладною на недоладній шийці.

Спершу виринула низка підозрінь. Але жодне з них не було підтвержене. Насправді Галочка не намірювалася розбуджувати в директорові ревність. І зовсім не вимагала від нього поступки Вікторові. Навпаки. Розумна й хитра жінка вибрала на озброєння собі любов і добру волю, а не примус і силування. Відвертою увагою до Віктора вона нагадала Зайтцові, що Віктор її друг, — їхній родинний гість. А розпитуванням про Льюку й Вільгельма III підкреслила, що Віктор сьогодні герой і тому ще раз, ще безліч разів за-слуговує на визнання й відзнаку.

Директорові Зайтцу давно вже здавалося, що він прирочив Галочку. Насправді він до такої міри вже засвоїв її думання й навіть смаки, що почував себе як удома, так і в конторі господарем дуже незалежною людиною. Дівчині залишилося мовчки сяяти над ним і в цілому спрямовувати його наміри та вчинки.

Віктор блискавично впізнав незбагненну сумирність білявих очей директора, і звичайно некапосних та буденних. І подумав: рот менекена, пинькуватий і переплетений золотом, дещо розстроєне гармонію... мов намальованого дівчиною образу. Зате вдалося їй припасувати світлосіру барву краватки й трішки темнішу — марилися сталеві ошурки! — вбрання й добре пригудрене — звичайно червонувате й плямисте — обличчя, при всьому тому, «гешефтмахера».

Віктор посміхнувся мовчки. Та Галочка — це паротяг, а директор, шановний, — вагони. Де перевантажені добром і мотлохом, а де й порожняк!

Зайтц, перенасичений ласкою, ніжністю, любов'ю, охоче подарував Лисенкам переїзд на другий поверх готелю. Не дарма Галочка сказала йому в ліжку: «Хай собі люди поживуть! Чим вони тебе розгнівали?» Щодо переговорів з Отто фон Біркендорфом, вигаданих захворювань остівців і щодо вимоги повороту їм харчових карток, справа була інакшою. Тут би Зайтц ніколи не поступився... Він зразу нагадав Вікторові цілу низку пов'язаних з Лисенками неприємностей, турбот і небезпек. Він категорично...

— Що ж вони тобі насправді заподіяли? — і Галочка, здивована, майже розгнівана, в дуги погнула чорнючі брови. — Всі вони пропрацювали в глиниці! або в пакгавзі осінь і зиму! Віктор не сказав тобі й слова накриво!

Директору незручно було ні їхати вперед, ні повертати голоблі назад. Найлегше було йому провалитися крізь землю!

Віктор, не чекаючи на відповіді Зайтца, швиденько перерахував суперечки з директором і кожну з них пов'язав з нестерпною для Лисенків працею в Штуттені і з брехливістю обіцянок Зайтца. Але переплетене все це було з відповіддю про буддизм і його філософію «кола причинности». День сьогоднішній, як наслідок дня вчорашнього й підстава

дня завтрішнього. Особливо зацікавило Зайтца вчення буддиської секти дзен. Її уміння добиватися гармонійного співжиття людини з оточенням, возвеличення нею будня, її недовір'я до завершености й досконалости, навіть до симетрії в мистецтві й побуті.

Згодом директор Зайтц непомітно задовольнив усі Вікторові прохання й запросив Галочку й гостя спершу до свого кабінетика, що поруч контори, а згодом до мешкання на казу.

Галочка, між іншим, нагадала про транспорт остівців з Шлезька. І про зовсім нові завдання Віктора: йому доведеться розпихати людей по різних фірмах на підробітки й шукати для них пристановища по гуртожитках і таборах. Зокрема треба знайти мешкання для її батьків і для родини «українського директора» Гросни — росіянина! — Петрова.

Зайтц, неймовірно заскочений, вражений, зразу погодився: Галоччина думка вчасна й практична! Бо в нього повні руки діла. А Віктора подібні доручення ніколи не обминали. Ще й прохарчування земляків — це теж було й буде його діло.

Із хорватської поезії

Переклади Ліди Палій

Юре Каштелян (1919)

СОН У КАМЕНІ

І тільки сонце, сонце, сонце
й чайки повернуть в леті
у сон твій
на кам'яному схилі Мбсора.

Ой вітри, вітри, вітри,
одні вітри знають тепло своїх облич,
віддих
та дихання трави у виямках.

Бурі й дощі
співають тобі колисанку
бурі й дощі.

І тільки сонце, сонце, сонце
й чайки повернуть в леті
у сон твій
на кам'яному схилі Мбсора.

Весна Парун (1922)

ДІМ НА ШЛЯХУ

Лежала в поросі край дороги.
Не бачила його лиця,
ні він не бачив мого обличчя.

Погасли вже зорі, повітря стало голубе.
Не бачила його руки,
ні він не бачив руки моєї.

На сході небо стало, мов цитрина, зелене.
Під спів пташок відкрила очі.

Тоді дізналася, кого любила
 усе життя.
 Тоді дізнався він, кому пригортав
 убогі руки.

І клунок чоловік узяв й подався,
 плачучи, у дім свій.
 А дім його — пил на шляху,
 як і мій дім.

Славко Михаліч (1928)

МЕТАМОРФОЗА

Хотів би знати, звідкіля
 приходить ця порожнеча, що від неї
 в прозоре озеро перетворююсь, в якому
 можете бачити дно, але без риби.

Але без раків, без скоюк, без
 рослин підводних, які принаймні
 мають назви, а я нині
 безіменний. Навіть мене помалу не стає.

І так, говорячи про порожнечу, спостерігаю
 воду в озері. Вона
 розкидає пісок, і деякі піщини прилягли
 до дна. Мене паморочить.

Йду вулицями, схиливши голову, схожий
 на якесь озеро, найперше темне, а так
 і отруйне. І не говорю про ті
 осоружні створіння, які повзуть по дну, бо
 тепер і від мене заносить.

КІНЦЕВА МЕЛОДІЯ

Любка зрадлива,
 Розніжне мене твое щире зусилля,
 щоб усім подобатись
 Ти квіти поклала в кімнати, весно,
 так що навіть уночі ми з тобою,
 Я вийшов ранком, та без бажання
 посідати.

Може ти полониш мене більше, як я тобі
 служу
 Любка зрадлива, зелена птице на галузці,
 в леті,

Любка зрадлива, соромлива дівчино, вино
 п'янке
 Іду собі без палиці і думаю, що мене
 стримує.

Як воно, що човен пливе, а гребці весла
 кинули
 Любка зрадлива — неспокій у прудях, який
 змінив би вигляд мертвого
 Ти дощем і мжичкою сієш, щоби
 і траві догодити
 Не торкай нічого, приятелю, якщо
 не бажаєш пробудитися.

Мірослав Мадзер (1929)

КІМНАТА

Кімната з листівками дитинства, болю і смерти
 дивиться в мене
 а я неспокійний

Кімната пожмаканих сорочок, порізаних сигареток
 пливе по мені
 а я схвильований

Кімната старосвітських фотографій — мого діда селянина,
 мого батька урядника, моєї матері ще дівчиною
 навколо мене
 а я сумний

Кімната білої постелі під іконами
 два відслужені ліжка
 лежать у мені
 і я сам кімната
 вона зображає старість мовчання
 і молодість осуду на її накрохмалених подушках
 і я сам кімната
 в якій багато речей
 яка мовчки старіє і вже не є обжитою.

Крсто Шпольяр (1930)

КАРУСЕЛЯ

І знову ніч.
 Старий клоун спустив темну заслону неба.
 Вистава закінчена.
 Один день, що відійшов,
 не залишивши адреси у головах ліжка.
 Один день, що приходить, обертаючись колесом
 безконечної каруселі

в недільній гульній життя.

І я, що ніколи не вертаюся в поновну мить подій
так, як вертається вітрильник світання
проколений сонцем, мов гарпуном кит,
що кривавить.

Златко Томічич (1930)

ЛЕМЕНТ

Пощо жити під небом, яке ніколи не вмирає
пощо жити на морі, яке ніколи не хоче відпочити
пощо прагнути землі, яка ніколи не являється

Пощо жити в жадобі, яка не може віджалувати,
яка не може віджалувати, яка не може віджалувати

віджалувати неба
віджалувати моря
віджалувати землі

пощо жити в жадобі, яка не може віджалувати
ці три любови, які нас повністю переживуть.

Весна Крмпотіч (1932)

ГОЛОС ВОДИ У РІЦІ

Хто мене похилив до ріки,
мене, яка сама є водою?
Хто мені дав призначення джерела і устя?
Хто мені прирік смерть,
мені, яка сама без кінця?

Помежи сонцем і місяцем,
помежи берегами,
я кликнула б радісно і пристанула б,
я повернула б,
але не можу.
А той, хто мене окував
у бунт і безсилля,
тепер черпає моє горе,
щоб завершити світ.

Література і мова (II)

Юрій Тарнавський

4.9 Вертаючися ще раз до теми, підкреслимо, що теорія органічного співвідношення мовних одиниць у мові базується на припущенні, що мови є «чистого» походження (походять з одної мовної родини). Та це твердження було заперечене Гуго Шухардтом ще під кінець минулого століття в його розгляді т. зв. змішаних мов, що складаються з цілком неспоріднених одиниць²³ (і такими можуть вважатися слова типу «кіно», як і якінебудь інакші нові мовні одиниці). Безперечно, в такому випадку можна говорити, що зміни цього роду зробили б мову негарною чи неестетичною, але з фактами і логікою це вже не має нічого спільного. Як каже Маріо Пей: «Завжди і всюди люди називали свою мову гарною... Приклади хваління своєї мови й осудження чужих зустрічаються так часто... в історії, що томи можна було б написати на цю тему».²⁴ А це відноситься і людей, які говорять мішаними мовами.

4.10 У зв'язку з цією теорією «органічності», чи не найбільше засуджується тип нових мовних одиниць, що постають під впливом чужих мов. Але сучасне мовознавство не тільки підтверджує, що мови можуть спорадично впливати одна на одну,²⁵ а й що (це твердження Празької школи) сусідні мови вступають в т. зв. «мовний союз» навіть тоді, коли вони не походять з того самого кореня (н. п., балканські мови, такі, як румунська, болгарська, македонська, грецька й альбанська).²⁶ Так чужомовні впливи можуть бути в фонетиці²⁷ (н. п., серед американських індійських мов),²⁸ синтаксіс (н. п., уживання інфінітива в балканських мовах);²⁹ чи безособові і партитивні конструкції в польській, російській і фінських мовах;³⁰ чи запозичення з грецької мови уживання активних дієприкметників, і конструкції інфінітива зі знахідним в східнослов'янських і південнослов'янських мо-

²³ Milka Ivić, цит. пр., ст. 65.

²⁴ Mario Pei, цит. пр., ст. 96.

²⁵ Leonard Bloomfield, *Language...*, ст. 445.

²⁶ Milka Ivić, цит. пр., ст. 143.

²⁷ Edward Sapir, цит. пр., ст. 199.

²⁸ Roland W. Langacker, цит. пр., ст. 177.

²⁹ Там таки, ст. 177.

³⁰ Leonard Bloomfield, *Language...*, ст. 470.

вах,³¹ морфології,³² і, безперечно в лексиці.³³ Питання чужомовних впливів широко розглядається в сучаснім мовознавстві³⁴ і, безперечно, не засуджується, як якоесь збочення чи аномалія. Розглядаючи протиставлення до чужих впливів, Вайнрайх твердить, що льюальність до мови є базована на політичних радше чим мовознавчих чинниках.³⁵ Далі, говорячи про менше мовне суспільство серед більшого³⁶ (таке, яким є українська еміграція в Америці), він ділить його на «реалістів» і «лювальників», і каже, що другі вважають перших зрадниками національної справи, і цитує інше джерело, яке каже, що «нативістичні тенденції є найсильніші в тих класах, які займають кращі становища і які чуються zagrożені культурною зміною. Цей чинник може розділити суспільство надвоє, де упривілейовані одиниці чи групи проповідуватимуть раціоналізований нативізм... тоді, як менше упривілейовані є за асиміляцію. Це можна бачити в багатьох групах імігрантів в Америці».³⁷ Так, що, як бачимо, немає мовознавчих підстав відкидати нові мовні одиниці, породжені чужими впливами; а, якщо існує опозиція до них, то це є справа тільки суспільно-політичного характеру.

4.11 Існує ще один тип нових мовних одиниць, який є часто засуджуваний, і навіть висміюваний, пуристичними колами — це мовні одиниці, що походять з діалектів. Для обговорення цього, властиво, не треба окремого підрозділу, бо, оскільки різниця між мовою і діалектом справа більш політичного характеру, ніж мовознавчого, якщо діалект назвемо чужою мовою, можемо до цього питання застосувати відповідь зроблену в 4.10. А, в додатку, тому, що діалект звичайно буде ближчий до даної мови ніж справді чужа мова, ті, хто журиться «органічністю», повинні мати менше закидів до нових мовних одиниць цього типу ніж до попереднього. Але, не зважаючи на те, пригляньмося до цього питання окремо і ближче, бо воно ключеве в нашій намаганні знайти відповідь на ставлення до нових мовних одиниць. Для цього треба розглянути поняття стандартної мови, яке було згадане вище. Стандартні мови, як правило, виникають із одного діалекту, який, через політичні, економічні, чи інші

³¹ Р. Ружичка, «О понятии 'Заимствованный синтаксис' в свете теории трансформационной грамматики», *Вопросы языкознания*, Но. 4, 1966, ст. 80—96.

³² Hugo Schuchardt, *Hugo Schuchardt-Braun*, Halle, 1928, ст. 195, як цитовано в Uriel Weinreich, *Languages in Contact*, Mouton & Co., The Hague, 1963, ст. 59. Тут Вайнрайх підкреслює, що твердження це спірне, та цитує друге джерело, де вводиться критерій різниці між *langue mixte* і *langue melangée*.

³³ Roland W. Langacker, цит. пр., ст. 175.

³⁴ Напр. див. Uriel Weinreich, цит. пр.

³⁵ Там таки, ст. 99.

³⁶ Там таки, ст. 101.

³⁷ Ralph Linton (ed.), "Nativistic Movements," *American Anthropologist* n. s. 45. 230—40 (1943), як цитовано там таки, ст. 101.

причини набирає престижу.^{38 39} Та, чи це буде один діалект чи більше, для нас не грає ролі. В кожному разі будуть існувати діалекти, певні особливості яких (т. е, джерела нових мовних одиниць) не будуть включені в стандартну мову. Отже, існує питання, чи мають ці діалекти право бути джерелами нових мовних одиниць. Завважмо, що не говоримо тут про якість самих мовних одиниць, як кандидатів на поступлення в мову. Якість ця, себто міра до якої ці мовні одиниці виконуватимуть своє завдання (якщо така якість може бути міряна, а часами вона може — н. п., простота синтаксичної конструкції), самозрозуміло, буде якоюсь мірою впливати на те, чи такі кандидати в мові приймуться чи ні; тут ідеться нам тільки про право. Якщо б вони цього права не мали, то мусіло б це бути з якихось логічних причин. З мовного боку, це могло б бути тільки тоді, коли б ці діалекти були якось суттєво гірші чи нижчі від тих, що породили стандартну мову, і від самої стандартної мови, або може, знову ж, такі, що органічно до поновлювання даної стандартної мови не надавалися б. Першу пропозицію, знову ж, відкидає сучасне мовознавство. Ленгейкер, у своїй вже цитованій книжці, н. п., каже: «Паризький французький діалект набрав великого престижу в Франції, та вповні через зовнішні причини; він не є суттєво кращий, ніж будь-яка інша говірка».⁴⁰ Приблизно те саме підтверджує Блумфілд.⁴¹ А другу пропозицію ми відкинули вже раніше, з вище наведених причин. Отже, якщо існують якісь причини для відкинення певних діалектів з ряду кандидатів на поновлювання мови, вони можуть бути тільки суспільно-політичного, а не мовознавчого характеру. Але таких теоретично не можна обґрунтувати.

На пропонування і відкидання нових мовних одиниць породжених діалектами можна дивитися ще з трохи іншого боку. — Такі діалекти, видно, набувають більшого престижу (н. п., особи, які говорять ними, набувають вищу освіту і починають брати участь в літературі і стараються поширити свій вплив, так, як це колись зробили діалекти, що лягли в основу стандартної мови; а ці другі діалекти (т. е, стандартна мова), як можна й очікувати, протиставляються цьому намаганням зсунення їх з постаменту.

4.12 Щоб відповісти на питання повністю, доведеться ще глянути на третій рід нових мовних одиниць — ті, які не походять ні з чужих мов ні з діалектів, а тільки з мозку одної людини. Та на це питання дана відповідь вже попередньо, бо, властиво, в обох випадках, прийшли ми до висновку, що немає значення, звідки нова мовна одиниця похо-

³⁸ Leonard Bloomfield, *Language . . .*, ст. 477. Блумфілд тут вживає поняття «центральна мова».

³⁹ Ronald W. Langacker, *цит. пр.*, ст. 54.

⁴⁰ Там таки, ст. 54.

⁴¹ Leonard Bloomfield, *Language . . .*, ст. 447—448.

дить, а тільки, може, які її характеристики (т. є, вище згадана якість). Отже ці мовні одиниці мають таке ж право бути кандидатами на прийняття в мову, як будь-які інші.

4.13 Розглянення факту, чинників, і джерел зміни мови ми властиво закінчили, т. є, прийшли до висновку, що немає мовознавчих причин, щоб заборонити певним колам вводити в мову нові одиниці на підставі недостатньої формальної освіти цих кіл, чи походження нових мовних одиниць, які ці кола вводять, показуючи теж в додатку що, принаймні в багатьох випадках, «неорганічність» нових мовних одиниць не може бути обгрунтована. При цьому, ми побачили, що сучасне мовознавство засуджує протиставлення мовним змінам. Тому єдиною причиною прийняття чи відкинення нової мовної одиниці, як взагалі критерієм оцінки всіх мовних одиниць, як каже Празька школа, може бути «наскільки задовільно виконує вона дану ціль».⁴² І взагалі пуризм і критика «неправомотности» в мові широко засуджена в сучаснім мовознавстві,⁴³ бо, як кажуть Костомаров та Леонтьєв в саме цитованій статті, говорячи про російську мову, — якби піддатися пуристичним тенденціям, «треба було б відібрати титул носія літературної мови від доброї половини освічених росіян, або ж прийти до парадоксального висновку, що норма, це абстрактний ідеал, який ніколи не досягається в житті».⁴⁴

5.0 ЯК МОЖНА ВЖИВАТИ МОВУ В ТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ, З ЯКИМИ ЦІЛЯМИ І ЯКИМИ НАСЛІДКАМИ?

5.1 Досі, в розділах 1—3, ми говорили про мову в тексті літературного твору абстрактно. Пригляньмося тепер до неї в реальнім контексті, щоб побачити з чим маємо до діла. Вживання мови в тексті літературного твору може бути поділене, властиво, на тільки два типи — такий, де, за авторовим поглядом, дотримування, чи відходження від норм мови твору не має подавати ніякої інформації; і, другий, такий, де вищезгадана характеристика мови має давати інформацію.

5.2 Отже, перший тип можемо окреслити як такий, де мова дотримується норм, т. є, не тільки норм стандартної мови, якщо така існує, а теж і норм якогось більше чи менше поширеного діалекту, навіть, коли він є тільки ідіолектом автора, т. є, коли він різниться від стандартної мови чи якогось більшого діалекту в якихось суттєвих деталях. Важли-

⁴² V. Procházka, "Poznámky k překladatelské technice, SaS, VIII, 7, 1942, ст. 3, як цитовано у В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьєв, «Некоторые теоретические вопросы культуры речи», *Вопросы языкознания*, Но. 5, 1966, ст. 7.

⁴³ Див. напр. примітки і цитати там таки, ст. 3—15.

⁴⁴ Там таки, ст. 5.

вим тут є, що автор, або в своїй наївності припускає, що його мова збігається з мовою його читачів, або ж байдужий до того, як вони реагуватимуть на неї, в додатку (н. п., коли він поділяє погляди пуристів), може й не уважаючи читачів, які не прийматимуть його мови, гідними уваги. Це мабуть найбільш поширений рід вживання мови, якщо не дивитися на окремих письменників, то принаймні у відсотках мовних одиниць в текстах літературних творів. Він збігається з, мабуть, найбільш поширеним, щоденним («нормальним») ужитком мови, де вона служить тільки, як носій семантики, яку слова представляють. Хоч погляд цей властиво неправильний, бо, як було сказано раніше (див. розділ 3), всі складові частини мови подають інформацію, дивлячися на нього з чисто функціональної точки зору, він може бути правильним, коли і автор і читач не звертають уваги на цю другу інформацію. І тому, в практиці, він має вартість і таке вживання мови може осягнути свою ціль.

5.3 До другого типу вживання мови віднесемо такі тексти, де автор розраховує на те, що допримування чи відходження від якихось норм (вони можуть бути ті самі що й в 5.2) передасть читачеві певну інформацію (навіть коли це тільки «ефект»). Тут автор, очевидно припускає, що всі читачі, принаймні в випадках, на які він розраховує, реагуватимуть так, як він передбачає, або, іншими словами, їхня мова збігатиметься з його в усіх даних випадках (і важливе це тільки в даних випадках, так, що, якщо він помиляється в інших, для нас це неважне). Яку ціль чи застосування може мати таке вживання мови? Тут їх властиво теж два. Перше, це те, де автор хоче створити в читача якийсь ефект — скажімо, коли він уживає дуже «правильної», чистої мови, що вирізняється (а, щоб належати до цього типу, вона мусить чимсь вирізнятися, бо інакше вона належала б до типу описаного в 5.2), знову скажімо, складною синтаксою чи пишною лексикою, яка викличе подив своєю складністю чи пишнотою; чи коли він уживає «неправильної» мови, т. є, якогось діалекту, і тим підкреслює неграмотність себе самого (навмисне) чи дійові особи свого твору, або їхню приналежність до певної верстви людей (етнографічної чи суспільної). Другий тип, це той, де, відходячи від мови, автор затирає чи якось інакше міняє інформацію, яку текст передавав би, якби складався тільки з «правильних» мовних одиниць. Це найкраще можна пояснити прикладом — н. п., уявім собі вірш, написаний з поодиноких слів, так, як слова у частинно знищеним рукописі чи у затертій написі на камені. Такий вірш міг би бути дуже ефективний, дозволяючи читачеві на цілу гаму різних інтерпретацій і виконуючи службу стимулянта його уяви. Або, це може бути такий «неграматичний» вислів, як «він багато камінь» чи навіть «чорно сміятися».⁴⁵ Якщо можливості цієї методи видаються обмежені, то тіль-

⁴⁵ Сучасне мовознавство ввело поняття «ступені граматич-

ки через брак нашої уяви. Маса прикладів цього вже існує в літературі (н. п., багато метафор, що зараховуються до т. зв. «сюрреалістичних», належать саме до цього типу вживання мови, як н. п., Рубчакове «Я говорю невидні птахи» з «Проекту для балету в трьох актах»), а, якби можливість ця була ширше відома, було б зроблене ще більше. До цього типу мовних одиниць треба також зарахувати свідомі новотвори лексичного чи якогонебудь іншого характеру, де автор свідомо хоче змінити мову суспільства, для якого він пише, як це робили н. п., російські футуристи, говорячи, що: «програмою-максимум футуристів є... свідомо реорганізація мови, щоб пристосувати її до нових форм буття».⁴⁶ Зараховуємо ці мовні одиниці тільки сюди, бо, оскільки вони трактовані автором, як нові, він свідомий їхньої позиції в мові суспільства, для якого пише.

5.4 Подивімся тепер на наслідки тексту мови літературного твору. Приступім перше до такої, яка була описана в 5.2. Як бачимо (і як було сказано в третім розділі), наслідки, які ця мова матиме в мозках читачів, залежатимуть від мови цих читачів, так, що чи ця мова дотримується норм стандартної мови, чи якогось діалекту, не важливо, а важливо те, якою мовою говорить читач. Коли читач говорить стандартною мовою, він може реагувати негативно на діалект; коли ж він говорить діалектом, може реагувати негативно на стандартну мову. Звичайно, тому, що стандартна мова посідає певний престиж, вона рідко коли буде висміювана. Але, навіть тоді, коли вона не буде висміювана, ті з читачів, які послуговуються нею тільки пасивно (т. є, розуміють її, але нею не говорять), не сприйматимуть її так, як автор думає, бо все ж вона матиме якусь чужість-штучність, чи надуманість, чи щось інше (т. є, «пишний стиль»); а, безперечно, вони можуть її і неправильно розуміти, бо стандартна мова, як підкреслює Блумфілд, може бути такою ж важкою до вивчення, як і чужа мова.⁴⁷ Теоретично говорячи, з точки погляду авторового наміру, найбільш небажаними одиницями мови цього типу є чисто ідіолектичні мовні одиниці, бо вони будуть чужі всім читачам. Та є сумнівним наскільки варто авторові розраховувати на те, якою буде мова читачів, бо, поперше, текст може бути читаний найбільше колами, які відсотково незначні в данім суспільстві (може саме тому, що автор пише їхньою мовою, н. п.) а, подруге, текст може включати в собі достатню кількість ключів, для розуміння тих незвичних мовних одиниць, і так станеться, що читачі не реагуватимуть негативно на них. Це останнє буде мати

ности». Див. Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, The MIT Press, Cambridge, Mass., 1965, ст. 148.

⁴⁶ С. Третьяков, «Откуда и куда?» ЛЕФ, М-ІІІ., 1923, ст. 202, як цитовано в В. Г. Костомаров, А. А. Леонтьев, цит. пр., ст. 6.

⁴⁷ Leonard Bloomfield, *Language*... ст. 499.

місце особливо тоді, коли, як було сказано, здійметься тавро «неграмотности» чи «неправильности» з діалектів і взагалі нових мовних одиниць (на які, як тепер бачимо, з мовознавчого боку, як і з точки погляду передавання інформації, немає ніяких причин), і тому такий підхід до розв'язання проблеми був би багато кращий ніж попередній.

Зауважмо, що в цьому випадку вживання мови автор теж мінятиме мову читачів, хоч і не здаватиме собі з цього справи, що теж є нормальним, бо таким способом проходив досі розвиток всіх природних мов.

5.5 Реакція читачів на мову тексту літературного твору, описану в 5.3, теж залежатиме від їхньої мови. В випадку, де мова тексту дотримується стандартної, ця реакція буде приблизно така сама, як та, що описана в 5.4, хіба, може, що тут автор матиме менше шансів успіху бо, коли його читачі тільки пасивно знають стандартну мову, вони можуть цілком не помічати, що він хоче підкреслити своїм дотриманням норм. В випадку, коли мова тексту не дотримується ніяких норм, реакція, парадоксально, може бути ближча до авторового наміру, особливо коли вживані одиниці дуже далекі від мовних одиниць, що зустрічаються в загальній родині мов середовища, для якого автор пише (н. п., всіх українських діалектів, включаючи й стандартну мову, як ось фраза «висока чоловік», чи «жінка писав», чи «під рука»). Ступені відходження від правил ідіолектів читачів мабуть можуть мати якесь значення, та наскільки, тут не ясно. В кожному разі якийсь елемент новості у кожного читача буде викликаний. При цій нагоді розглянемо випадки ввведення мовних одиниць з наміром міняти мову, беручи під увагу, що це стосується і таких, які вводяться підсвідомо, як було підкреслено в 5.3. Знову ж, якщо зняти тавро «неправильности» з таких мовних одиниць, вони можуть ввійти в мову і її собою змінити. Сучасне мовознавство здебільшого теж поділяє цю думку, твердячи, що імітування визначних осіб (автори матимуть добрі шанси такими стати) грає велику роллю в зміні мови.^{48 49} Якобсон навіть твердить відкрито, що література тут може грати роллю.⁵⁰ Та, правда, дехто не погоджується з цією теорією, н. п., Гакет.⁵¹ Одначе Гакетове твердження явно неправильне, принаймні з теоретичного боку, бо, якщо хтось колись міняв мову, а цього ніхто не заперечить, то це може бути і автор, і на це він матиме більші шанси, ніж анонімна особа, бо мовні одиниці породжені ним будуть мати ширше розповсюдження. Далше, це можна показати дуже легко й у практиці, беручи лексику, де введення

⁴⁸ Там таки, ст. 476.

⁴⁹ Ronald W. Langacker, цит. пр., ст. 54.

⁵⁰ Roman Jakobson, "Closing Statements: Linguistics and Poetics," *Style in Language* . . . , ст. 351.

⁵¹ Charles F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, The Macmillan Company, New York, 1958, ст. 563—564.

авторами нових слів добре відоме — н. п. хоча б «робот» Чапеком; а лексика безперечно є частиною мови. Про інші частини трохи важко говорити, бо це вимагало б більше розшуків і праці, але н. п., вплив прецької мови на слов'янські, згаданий вище (див. примітка 3.1) правдоподібно спричинений перекладом біблії, отже породжений літературою. Теж вклад Івора Аасена в розвиток стандартної норвезької мови мабуть можна, хоча б частинно, віднести до цієї категорії (т. є, штучного, свідомого міняння мови). Та, в кожному разі, оскільки немає теоретичної причини, чому літературний твір не міг би міняти мову, забороняти останньому це робити на підставі аргументу, що «цього не вільно, бо він цього ніколи не робить» не можна брати серйозно — якщо дозволиться, то може зробити. (Блумфілдове твердження вимагає, одначе, короткого пояснення чи доповнення. Поперше, не всі ідіолектичні властивості відомих людей прищеплюються серед суспільства. Подруге, ті, що це роблять, не обов'язково матимуть таку ж вартість в мові суспільства яку вони мали в ідіолекті. — Н. п., популярність президента Кеннеді не змінила факту, що його ново-англійська вимова слова «vigor» як «vigh» надала цьому слову, в такій вимові, трохи гумористичної закраски).

6.0 ЯК МОЖНА РОЗГЛЯДАТИ МОВУ ТЕКСТУ ЛІТЕРАТУРНОГО ТВОРУ?

6.1 Мову тексту літературного твору, як і все інше, можна розглядати, різно. Та коли ідеться про розглядання їх, як частини теорії літератури, відразу виникають певні обмеження. Всяка теорія певного явища повинна базуватися на якійсь системі, яка могла б описати якнайдокладніше (в теорії повністю) це явище за допомогою якнайменшого числа якнайпростіших правил, до яких допускалося б якнайменше число (в теорії нуль) винятків, з відповідним поясненням їх. Це не зумовлене ніяким філософічним імперативом, а просто здоровим розумом — адже теорію будують на те, щоб нею дане явище описати, і елегантність пов'язана з повністю тут і є цілком (так, н. п., розрібка трансформаційних правил в сучаснім мовознавстві була зумовлена частинно саме цим.⁵² Тому розроблення теорії літератури, яка задовольняла б такі вимоги є побажаним. Це стосується усіх питань літератури, таких н. п., як те, що становить літературний твір, а що ні. Але така широка тема лежить поза рамцями цієї статті. Тут обмежимося коротким описом теорії літератури в її трактуванні мови тексту літературного твору.

6.2 Як було сказано, повність і елегантність є двома цілями такої теорії. Так, в відношенні до мови ми можемо мати

⁵² Noam Chomsky, *Syntactic Structures*, Mouton & Co., 'S-Gravenhage, 1963, ст. 53.

повність, коли казатимемо, що літературний твір є повновартісним, коли він дотримується стандартної мови, як це робиться часами, та тоді муситимемо додавати до цієї теорії винятки такі, як, наприклад, що це буде теж тоді, коли твір включає діалекти тільки, в прямій мові, і коли він написаний в чужій мові. Теж, щоб ця теорія мала якесь практичне значення, треба казати, що це не відноситься до творів, які писані багато раніше, коли стандартна мова була іншою. В додатку до цього всього ще треба було б казати, чому саме це все так. Поминаючи факт, чи ця теорія правильна чи ні (про те, що вона неправильна принаймні з точки погляду передавання інформації ми бачимо з попередніх розділів, і це стало б ясно із вияснень, про які було сказано в попереднім реченні), ми бачимо, що вона неелегантна. Тому є побажаним створити нову теорію, яка не мала б недоліків вище згаданої. Елегантність ми могли б легко осягнути, трактуючи мову тексту літературного твору, як зовсім прозору для нашої теорії, та тоді ця теорія не була б повною, бо не відповідала б на слушне питання, яка функція мови в такому тексті. Ця вимога не зникає навіть тоді, коли б з теорії виходило, що вартість літературного твору незалежна від мови його тексту, бо тоді ця відповідь давала б нам теорія. Ото ж поспробуємо розробити таку теорію.

6.3 Немає сумніву, що деякі аспекти (якась частина) літературного твору лежать поза мовою — як підтверджує можливість перекладу літературного твору у іншу форму, таку, як, н. п., фільм, ілюстрація (н. п., «камікс»), балет, чи навіть музика; переклад на чужі мови теж частинно підтверджує те саме. Цей погляд поділяють і такі авторитетні особи, як Якобсон.⁵³ Сапір іде навіть далі. Він твердить, що існують письменники, творчість яких базується на позамовних (чи «загальномовних», як він каже їх краще називати) елементах. «Певні письменники, — він каже, — мають деякі труднощі висловити себе в строгих правилах приписаної мови. Відчувається, що вони підсвідомо стремлять до загальної мистецької мови, літературної альгебри, яка відноситься до суми знаних мов так, як довершений математичний символізм відноситься до неясних математичних висловів, які можливі в звичайній мові. Їхні вислови часто звучать натягнені, вони нагадують часами переклади з якогось невідомого оригіналу — чим вони по суті і є».⁵⁴ Це твердження трохи неточне, бо є сумнівним, чи справді існують твори, які цілком не пов'язані з мовою їхнього тексту, т. є, з її зовнішніми характеристиками, такими, як фонетика, морфологія і синтаксис.⁵⁵ Однак, воно підтверджує факт, що

⁵³ Roman Jakobson, цит. пр., ст. 351.

⁵⁴ Edward Sapir, цит. пр., ст. 224.

⁵⁵ Після наведених вище слів, Сапір каже, що до таких авторів належали Вітмен і Бравнінг, а відтак твердить, що вони завжди менші, від таких авторів, творчість яких тісніше зв'язана

принаймні частина літературного твору незалежна від мови, якою написаний текст. І врешті це повинно бути ясне із фактів наведених в попередніх розділах, т. є, нашого означення літературного твору, тому що, оскільки він — інформація у мозку людини, його можна великою мірою створити там, майже ідентично, за допомогою різних комунікативних засобів, приблизно так, як подібні скульптури можна створити за допомогою різних приладів. Тому прийдемо до висновку, може й не цілком несподіваного, що в нашій теорії літератури, принаймні не вся оцінка твору буде основана на мові його тексту. А, оскільки ця частина оцінки не має відношення до нашої теми, не розглядатимемо її тут, а перейдемо до цієї частини, яка є частиною нашої теми.

6.4 В розділах 4 і 5 ми прийшли до висновку, що, яка б не була мова твору, реакція на неї читачів не буде однакова, а буде залежна від їхнього ідіолекту, в додатку, очевидно, до залежності від їхніх інших смаків і наставлень незалежних від їхніх мовних особливостей. Тому, не багатомартим було б творити теорію, яка не брала б цього до уваги, а робила б оцінку літературного твору тільки на підставі його тексту. В такій теорії, н. п., треба було б твердити, що тільки така а не інакша мова є гарна чи правильна, чого, як ми бачили в розділі 4 не можна обґрунтувати. Але тому, що ми хочемо включити розглядання мови в нашу теорію, мусимо мати якусь базу для цього. Єдиним логічним кандидатом для цієї бази є мова самого автора, так як вона представлена в тексті, бо, адже, ми згодилися, що одним із літературних творів є той, який постає в авторовім мозку, і тоді ми можемо трактувати мову тексту, як засіб відображення цього твору (авторове вміння вживати прилад для своєї цілі).

В практиці, що ми вимагатимемо робити за цією теорією, це:

1. Вивчити мову автора з його твору, вдаючися, якщо треба, до інших побічних джерел (н. п., до опису діалекту, яким, як ми знаємо автор пише).

2. Дослідити, які є його цілі в уживанні мови (неякість цілі вважається недоліком), чи інакше кажучи, що він хоче сказати окремими мовними одиницями.

з мовою, і до яких він зараховує Шекспіра й Гайне. Протеж Сапірові намагання підтвердити цей факт суто суб'єктивні, побудовані на таких тезах, як напр., що, коли мова є «милосвучною», така, як французька, то автор повинен вживати цю милосвучність, чи, коли «немилосвучна», як німецька, автор повинен теж використати цей факт. Це робить Сапірів висновок сумнівної вартості, ще дальше тому, що він не показує, що Вітменові й Бравнінгові твори справді не пов'язані з їхньою мовою, що, як було сказано, є сумнівним (Вітменові, напр., напевно тісно зв'язані з синтаксою англійської мови). Якщо ж Шекспір більший поет ніж Вітмен і Бравнінг (про Гайне це ще не так ясно), то може тому, що він взагалі більший мистець. Факти, наведені в попередніх розділах, приводять нас до цього висновку.

3. Зробити висновки, як він ті цілі досягнув (один із висновків може відноситися до того, як легко чи трудно читачеві, який гверить певним діалектом, сприйняти авторів намір; однак зауважимо, що це не буде «нота», а тільки висловлення факту).

Як бачимо, не маємо ми тут до діла з хаосом, як дехто міг би побоюватися, а з так само обмеженою мовою, як яка-небудь інша, тільки, що для кожного твору муситимемо її встановити перше, ніж приступати до його оцінювання.

Теорія ця дозволятиме нам розглядати твори всіх авторів, не звертаючи уваги, до якої нації (мовного суспільства) вони належать, чи коли їхні твори були писані. Так, що вона буде великим упрощенням теорії згадуваної вище (цієї, яка базується на стандартній мові), в додатку до того, що вона не буде заперечувати висновкам зробленим в попередніх розділах цієї статті, як це робила ця друга.

6.5 Хоч наша теорія літератури, т. є, частина її зв'язана з мовою тексту, вже довершена і на цьому ми могли б закінчити, щоб мати краще уявлення про її суть, подивімся на неї з трохи іншого боку. — Як ми вже сказали, суть її лежить в оцінці авторового досягнення в обмеженнях своїх власних припущень. Це збігається з означенням стилістичної аналізи твору, бо саме в стилі ми дозволяємо авторові робити свій вибір, а тоді оцінюємо його досягнення в рамках цього вибору. Тому, скажимо, що мова тексту літературного твору є частиною його стилю. Сама назва, безперечно, не говорить нічого, і вище наведена подібність може бути тільки поверхова. Але тому, що більшість аспектів мовної аналізи сучасне мовознавство відносить до стилістики (н. п., Гарвардська школа,⁵⁶) і що думка, що мова є частиною стилю твору існувала в літературознавстві вже від давна (н. п., у старих греків і Ломоносова;⁵⁷ хоч наша теорія відрізнятиметься від попередніх хоча б тим, що не трактуватиме стилів, як автоматично «високий» чи «низький»), таке окреслення видається корисним. Бо хоч, з одного боку, наша теорія не виявиться такою вже оригінальною, з другого, вона не буде могла видаватися такою вже нечувано абсурдною.

7.0 ЯКА Є УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МОВНА СИТУАЦІЯ?

7.1 Нашу тему ми розглянули повністю, себто і з точки погляду передавання інформації, і з мовознавчого боку, і прийшли до конкретних висновків на підставі розгляненого. Тому на цій місці статтю можна було б закінчити. Та, оскільки головним приводом до написання її є критика певних мов-

⁵⁶ Milka Ivić, цит. пр., ст. 88.

⁵⁷ Edward Stankiewicz, "Linguistics and the Study of Poetic Language," *Style in Language...*, ст. 76.

них тенденцій, які зустрічаються в українській літературі, розгляньмо цю критику у світлі пройденого досі.

7.2 Критика ця стосується відходжень від норм української стандартної мови. Майже вся вона відноситься до випадків (мовних одиниць), які не є навмисним ламанням цих норм, щоб передати ними якусь особливу інформацію, чи свідомо міняти мову, а несвідомим відходженням від них, через недостатню та незадовільну стандартність української стандартної мови (себто, вони належать до мовних одиниць розглянутих в 5.2 а не в 5.3). Це аж ніяк не дивне, поперше через саме згаданий факт, а подруге тому, що свідоме відходження від норм в тексті літературного твору звичайно пов'язане зі ступнем умової витонченості і формальної техніки, які рідко зустрічаються серед українських письменників.

7.3 Що українська стандартна мова недостатньо стандартна, легко доказати. Поперше, сам факт, що стандартна мова еміграції відрізняється від стандартної мови самої України, підтверджує це вистачально. Для цього досить розбіжностей в лексиці і правописі. Подруге, це саме відноситься, окремо, до стандартних мов еміграції і України. Коли на еміграції багато (напевно більшість) людей з вищою освітою не знає цієї мови (принаймні активно), то про яку стандартність можна говорити? Приходимо до висновку, зробленого в вище цитованій статті Костомарова й Леонтєва (див. 4.13), що титул носія української мови треба відібрати від більшості освічених українців, і ця мова лишиться майже недосяжним ідеалом. Стандартні мови таких націй, як Англія, Франція, Німеччина і т. п., такими не є. Мабуть те саме, що сказано про еміграцію, можна сказати і про Україну, бо таке враження можна мати з передрагованих текстів, таких, н. п., як підпільні документи, які передрукуюються на еміграції, і які аж кишать русизмами, неприйнятими навіть у стандартну мову України. (І це не диво, адже, здається, навчання в вищих школах на Україні ведеться здебільшого російською мовою, а не українською, і попередня, а не остання, напевно переважно вживається на праці). І накінець, низький ступінь стандартності української мови підкреслює сербський мовознавець Д. Брозовіч у своїй статті «Слов'янські стандартні мови і порівняльна метода», де н. п., сказано, що, якщо йде про критерій діалектної основи мови і її відношення до нації, українська мова займає передостаннє місце разом з обома лужицькими, і є вища тільки від сербсько-хорватської.⁵⁸

7.4 Одною з причин цього стану є історична доля українського народу, особливо довгий розподіл її на окремі групи, які підпали різним мовним впливам (т. е, російському, польському, румунському, німецькому, мадярському, і т. д.). Та

⁵⁸ Д. Брозовіч, «Славянские стандартные языки и сравнительный метод», *Вопросы языкознания*, Но. 1, 1967, ст. 28.

це тільки одна причина. Друга, це неправильний підхід до завдання стандартизації коли вона проводилася в 20-их роках. В цім підході можна виявити три головні точки, які є безпосередньою причиною незадовільного характеру української стандартної мови. Вони такі:

1. Пуристичне наставлення відносно чужомовних і діалектичних впливів (мовних одиниць).
2. Вживання діяхронних критеріїв для практичних, т. е, в основному синхронних, цілей.
3. Недостатньо розроблені стандартні основи визначеної мови, т. е, її незакінченість.

Розглянемо ці точки кожна зокрема. Закиди, які робитимемо, не будуть звернені тільки до тих, хто творив цю мову в 20-их роках, а й до тих, хто далі обстоює її і позиції, на яких вона базована.

7.5 Як бачимо з четвертого розділу, немає теоретичних підстав для пуризму, і сучасне мовознавство його засуджує. Якщо в будові стандартної мови його застосовувати, то можна це робити тільки для якихось важливих практичних цілей. Отже, хоч і можна було допустити в українську стандартну мову всі мовні одиниці (слова, синтаксичні конструкції, і т. д.), які вживалися українцями, або принаймні в українській літературі, коли щось викидалося, на це повинна була бути якась практична причина. Така причина могла б бути н. п., відносна рідкість певної мовної одиниці, так, що виключення її не спричинило б практично серйозних труднощів нікому. В цім випадку застосування цього правила могло б було усунути певні регіоналізми, такі, як Федьковича чи Черемшини, але не добру частину мови буквально всієї галицької інтелігенції, яка становила знову ж, добру частину української освіченої верстви. Другою такою причиною могло б було бути усунення русизмів, через намагання боротися проти злиття української мови з російською, яке їй загрожувало (і далі загрожувало). Та на виключення інших чужомовних одиниць, таких, н. п., як польських, румунських, чи німецьких, такої причини не було. Навпаки, допущення цих одиниць зробило б українську мову більше відмінною від російської і тому сприяло б цьому політичному мотивові (і цей підхід можна застосувати і тепер).

Побоювання і твердження, що такий лібералізм «зіпсував» би українську мову, чи спричинив би хаос, з якого вона не вилізла б, безпідставні. — Як пам'ятаємо з четвертого розділу, немає теоретичних причин, щоб не допускати чужомовні чи діалектичні одиниці в дану мову. А що до хаосу, кожна група людей об'єднана в мовну родину становить собою механізм, який переборе найбільші труднощі. Доказом цього є практично всі сучасні мови (або принаймні мови з яких сто років тому), включаючи і всі українські говірки, які розвинулися без акушерства спеціальних комісій, академії, і стурбованих псевдонауковців. Не має бо підстави думати,

що інші мови, або принаймні багато з них, не знаходилися колись в становищі подібним до теперішнього українського.

7.6 Діяхронні критерії в будіванні стандартної мови теж не мають ніякої теоретичної основи. Ніяке слово чи правило не є в основному краще, ніж якенебудь інше, якщо воно не виконує краще свою комунікативну функцію. Коли якесь слово існувало в мові і воно забулося, викопувати його і заступати ним якесь «чуже» слово наївний вчинок, бо ціла мова складається властиво з таких же чужих слів і, тим самим, це старе слово таке ж чуже, як і нове.

Це наставлення ще й досі активне в українським мовнім суспільстві, і можна, час до часу почути похвали (за збагачення мови) на адресу якогось письменника, який відкопав якесь архаїчне «українське» слово (н. п., реакція на передрук Бажанових «Сліпців», з їх кобзарською термінологією — так, ніби ці слова можуть мати сьогодні якусь практичну вартість).

Діяхронні критерії також мали вплив на український правопис, н. п., в писанні таких слів, як «п'ятдесят» і «шістдесят», замість «п'ядесять» і «шісдесятъ», як вони звичайно вимовляються (не забуваймо, що український правопис претендує на фонетичність а не на історичне відображення, як є справа н. п., з англійським правописом), та, особливо, в писанні слів чужого походження (діяхронність тут так би мовити правописна) як «радіо» яке треба було б писати, як «радио». (Цю характеристику поширено ще більше в сучаснім радянським українським правописі, де такі слова чужомовного походження, як «діяхронний» пишеться як «діахронний», однак це не стосується подібних «українських» слів, таких, як «діяльний». Та, правда, наскільки це відчу жило мову від людей, неясне. Може це в основному тільки неелегантна розв'язка проблеми.

7.7 Чи не найбільшим недоліком української стандартної мови є факт, що вона не повністю означена і тому, оскільки вона штучно створене явище, по суті речі, не існує. — Немає, н. п., повного, чіткого і недвозначного граматичного опису мови, яка має вважатися стандартною, немає задовільних словників цієї мови, так, що існує безліч можливостей інтерпретацій, яка вона по суті, в наслідок чого навіть пуристи не годяться на всіх точках. Одною з причин цього факту є теоретичні труднощі, особливо в галузі граматики. На час бо формування стандартної української мови, мовознавча теорія на Україні не була достатньо розроблена, щоб уможливити вищезгаданий граматичний опис. І не є, мабуть, вона розроблена до тої міри і тепер — як зрештою і по всьому світі, бо навіть найновіші і найсильніші теорії мови, такі, н. п., як трансформаційна граMATика, не уважаються задовільними в їхнім теперішнім стані;⁵⁹ так, що цей факт є сер-

⁵⁹ Див. Bernard Saint-Jacques, "Some Observations about Transformational Grammar," *La Linguistique*, II, 1967, ст. 22—40, про кри-

йозним аргументом проти, принаймні ширшої, штучної стандартизації. Але, поминаючи ці теоретичні обмеження, не все, що можна було зробити відносно означення того, що розуміється під стандартною українською мовою, зроблено. Н. п., в галузі лексикографії, не створено не то що умовно повного, але й якогонебудь тлумачного словника. Цей факт дехто в'яснить фізичним знищенням кіл, що працювали в ділянці стандартизації. Та це не в'яснення, а тільки скидання вини на когось іншого. — Не шаліє ж бо антиукраїнський терор на еміграції, а за двадцять п'ять років можна було здобути на щось краще ніж фотоофсетний передрук правописного словника Голоскевича який, зі своїми сорок п'ять тисяч словами, мусить грати ролю стандарту. (Київський 10-томний тлумачний «Словник української мови», почав виходити тільки з 1970 р.).

Наслідком цього є стан, де в більшості українців, з одного боку, захитано віру в те, що вони знають мову, а, з другого, не дано їм засобів її повністю вивчити, так що частинно та мова, що вживається, є тільки малою підклясою навіть того, що називається стандартною. Наведу два приклади з життя. — Одного разу підійшло до мене двоє людей, один з яких мав університетську освіту (обидва кінчали українську гімназію в Німеччині) і питали мене, безперечно тому, що я письменник і тому «повинен знати мову краще, ніж вони», як по-українському «філіжанка». Другий приклад з праматики. Був я свідком, як два письменники молодшої генерації нападали на третього за вживання заперечувальної форми дієслова зі знахідним відмінком, твердячи, що має вживатися родовий, бо інакше, це «просто неграмотно». І справді посібники української мови, такі, як виданий в Радянськiм Союзі,⁶⁰ чи принаймні один з тих, що були видані в Канаді,⁶¹ твердять, що при заперечуванні, керування західного переходить в родовий. Тільки Юрій Шерех, у своїм нарисі про українську мову,⁶² твердить, що можна вживати знахідний і родовий. Та вистачить одного неправильно-го чи неповного джерела, щоб збити людей з пантелику, особливо, коли немає одного стандарту, на який всі посилаються. Але чи треба посилатися тільки на стандарти? Немає сумніву, що, якби не прищеплено думки вище згаданим двом письменникам, що людина, яка змалку говорить своєю мовою, може говорити неправильно, вони самі часами напевно вживали б знахідного відмінка в згаданім випадку. І поси-

тику старих теорій апологетами трансформаційної граматики, як і висвітлення недоліків останньої.

⁶⁰ A. Medushevsky and R. Zyatovska, *Ukrainian Grammar*, State Textbook Publishing House "Radyanska Shkola", Kiev, 1963, ст. 125.

⁶¹ J. W. Stechishin, *Ukrainian Grammar*, Ukrainian Canadian Committee, Winnipeg, Man, 1951, ст. 138.

⁶² Юрій Шерех, *Нариси сучасної української літературної мови*, НТШ, Мюнхен, 1951, ст. 168.

лаючися на своє власне знання («інтуїцію»), бачили б, що казати «я не бачу хату» це не те, що «я хочу фунт хліб», що справді було б неправильно і чого вони ніколи б не сказали.

7.8 Тут можна було б ще говорити про недоліки українського правопису та азбуки (які, до речі, не то що можуть піддаватися стандартизації, а повинні це робити, вони ж бо не є органічною частиною мови, а штучно створеними засобами кодування її для пізнішого відтворення), такі н. п., як ті, що були згадані вище і такі, як затримання йотованих літер з їхньою вартістю палятизування; непослідовне вживання апострофа, як засобу припинення палятизування (н. п., різниця в вимові «т» в словах «стіл» і «стіна»), і т. п. Протеж, тому, що ці питання не мають прямого відношення до нашої теми, не будемо їх тут розглядати.

7.9 Причиною, чому вище згадані точки роблять українську стандартну мову наділі недостатньо стандартною, є такі:

1. Пуристичні тенденції виключили і далі виключають з української стандартної мови мовні одиниці, які були, чи є, широко вживані в народі, а тому, що ці одиниці, очевидно, виконували, чи виконують, своє завдання задовільно, приписувані форми не знайшли, і не знаходять, прищеплення.

2. В тих випадках, коли застосування діяхронних критеріїв в означенні української стандартної мови породило мовні одиниці, які різнилися від поширених в народі, чи в частинах його, воно діяло в основному так само, як і пуризм, і те, що сказано вище, відноситься і до нього. Безперечно, коли діяхронні критерії збігалися з синхронними фактами, це наставлення не викликало ніяких труднощів, але тоді воно може бути розглядане, як синхронне.

3. Недостатня розрібка стандартних основ української стандартної мови мала і має наслідки згадувані вище, в 7.7 — т. є, можливість різної інтерпретації, що таке стандартна мова, і унеможливлення вивчити цю мову тими людьми, які бажали б це зробити.

7.10 Лишаючи причини недостатньої стандартности української стандартної мови, повторім ще раз факт, що вона недостатньо розповсюджена, і тому недостатньо стандартна. Коли це так, то до української літератури стосується все те, що було сказано в попередніх розділах про мовно неоднотайні середовища, т. є, що поперше нелогічно було б авторів припускати, що воно одностайне, а подруге, що неслухно було б вимагати від автора, щоб він робив досліди, які діалекти найбільше поширені серед цього мовного середовища, щоб тоді писати ним. Твердження, що таким діалектом є те, що називається українською стандартною мовою, треба було б обґрунтувати статистично. Але, навіть, коли б ми погодилися, що це так, тут виникла б принаймні одна проблема — тому, що стандартна мова еміграції і України різні,

оскільки та, що на Україні безперечно більше поширена, через більшість населення, треба було б писати нею, а не тим, що проповідується на еміграції. А тут тоді виникла б інша проблема, а саме, що тому, що еміграційні видання на Україну не доходять, вони були б писані мовою, яка різнилася б від стандартної мови еміграції, яка практично є єдина група, для якої пишеться, бо чи еміграційні видання колись дійдуть на Україну, невідомо. Але, якщо пишеться для еміграції, тоді треба писати мовою поширеною найбільше тут, погоджуючися, однак з тим, що, коли ці видання дістануться колись на Україну, вони будуть написані мовою досить чужою для неї. Однак, коли брати еміграцію, немає сумніву, що діалект, який найбільше поширений тут, це не те, що називають стандартною мовою, а щось, що більше подібне до галицьких говірок (може частинно це галицька «інтелігентська» мова). Отже, якщо керуватися тим калькульованим, статистичним підходом, на еміграції треба було б писати так, а не так, як вимагають редактори.

7.11 Подивімся тепер як, в світлі сказаного вище про українську мовну ситуацію, виглядає українська література. — Стилістично вона вирізняється в першу чергу, словесною орнаментальністю. Безперечно, тут не можна твердити беззастережно, що це є наслідком стану стандартної української мови і мовознавчих тенденцій (чи, згідно, мовних тенденцій українських літературних критиків і редакторів, бо йдеться особливо про це). Є можливим, що це є наслідки тільки української літературної традиції. Та є сумнівним, що вище згадані чинники ніякою мірою до орнаментальності літератури непричетні. Адже постійний наголос на чистоту мови (особливо лексики), вперте нищення відходжень редакторами і висміювання літературними критиками не можуть залишитися без глибоких наслідків. Коли письменників зоб'язує перечувливими до цієї сторінки літературної творчості, вони, з часом, присвячуватимуть їй більше своєї уваги, і тим самим, занедбуватимуть інші аспекти літературної творчості — адже, коли про ці аспекти критики не говорять, вони мусять бути неважливими. Факт, що орнаментальність, про яку говоримо, в першу чергу лексична, далі підтверджує наші здогади — з мовознавчого погляду нефахівці, редактори і критики поза лексику не бачать багато більше в мові, і тому маємо такі наслідки. Ця словесна орнаментальність має дві головні риси: намагання мати багатий словник, і словник незвичний. Розглянемо їх окремо.

7.12 Подивімся перше на багатий словник. До цього літературні критики часто закликають відверто, так, що немає сумніву, що це явище зумовлене принаймні частинно цими штучними чинниками. Однак, з другого боку, не можна твердити, що українські письменники грішать великими словниками. Що радше діється, це те, що існує тенденція до цього, наслідком якої є в першу чергу незвичний словник. Але

тому, що незвичність впливає із закликів до великого, варто розглянути це друге питання.

Отже, що таке великий словник? Це може бути або багато понять, або багато синонімів. Відносно багато понять, справи стоять так. — Кожна тема включає в собі певну обмежену кількість понять. Це стосується і понять, які зв'язані з нею тільки посередньо, через якогось роду асоціації. Так, що ввведення додаткових понять робило б розроблення цієї теми (літературний твір) надутим, і тому гіршим, ніж коли б воно включало меншу кількість понять. Отже, бачимо, що великий словник може погіршити твір, радше ніж його поліпшити. Велика кількість понять може бути теж спричинена складністю теми. Але тут мабуть кожний погодиться, що складна («велика») тема не робить твір обов'язково кращим — хто не любить твору з такою «малою» темою, як «Садок вишневий коло хати»? Тепер подивімся на випадок, коли автор вживатиме дану кількість понять. Припустім, що вона оптимальна, і що може бути представлена словником із кількістю слів N . Тепер, припустім, що в цім словнику існує n слів, які можна заступити групами слів, що складатимуться зі слів, які вже в словнику. Це значить, що ці слова будуть представлені групами слів, які виділятимуть певні властивості, кожного з даних понять, так, н. п., як «червоний квадратний стіл» представлятиме складніше поняття (семантично складніше слово) «черквадст». Отже, тепер матимемо другий еквівалентний словник із кількістю M , яка рівнятиметься $N \cdot n$ словам. Які наслідки мало б вживання цього меншого словника? Як бачимо з прикладу, певні властивості понять були б виокремлені і зроблені наявні. Але чи це погано? В багатьох випадках навпаки, це могло б бути добрим, бо робило б авторів намір чіткішим. — Коли б він вживав слово «черквадст» замість «червоний квадратний стіл», читач може не дав би наголосу на даний колір і форму стола (в його уяві це слово могло б бути пов'язане, н. п., зі столом, який не був особливо червоним, будучи вже полинялим чи брудним; це те, що в мовознавстві, за Шарльом Баллі називається актуалізацією), тоді, як автор саме хотів ці властивості підкреслити! Так, що знову бачимо, що більший словник не завжди зробить твір кращим, а в багатьох випадках навіть гіршим. Це безперечно, залежить від авторового наміру. Одначе, варто згадати, що, навіть, коли автор не хоче підкреслити певних характеристик поняття, виокремлення їх не зробило б твір гіршим, тільки його текст довшим. (Коли б, одначе, це практикувалося дуже часто, як н. п., коли б замість слова «стіл» вживалося якесь довше окреслення, як «дерева'яний предмет з чотирма ногами і верхом», текст тоді став би надто довгим і складним і твір міг би втратити на якості).

Подивімся тепер на синоніми. — Якщо вони є цілком синонімами інших слів, то вживання їх, за дефініцією, не принесе ніякої різниці. Але такі слова, правдоподібно, вза-

галі не існують, бо вже фонетична різниця може розглядатися, як різниця в інформації (т. е, слова будуть асоціюватися у читача з трохи різними поняттями, відповідно до їх актуалізації). А більшість синонімів вже напевно має в собі якусь різницю в інформації, стилістичного, чи як його назвати, характеру (н. п., як різниця між словами «батьківщина» і «вітчизна»). Отже, дивлячися на слова, які є синонімами інших, ми можемо сказати, що вони представляють два риди інформації — та, яка теж може бути представлена даним другим словом (синонімом якого вони є), і та, яка є питома тільки їм. Отже, на них можемо дивитися, як на складні поняття типу «черквадст». Але, якщо це так, то, коли автор вживає синонім на те, щоб передати читачеві, в додатку до «спільної» інформації і цю «додаткову», через вище згадану проблему актуалізації, він може не осягнути цілі; краще було б, якби тут він виокремив цю інформацію, щоб підкреслити свій намір. В практиці тут є ще одна додаткова проблема — синоніми вживається часто тому, що вони мають якусь суто особисту інформацію для автора, т. е, він їх любить чи не любить. І в таких випадках автор майже завжди робить помилку, припускаючи, що читач реагуватиме на дане слово так само; про марність такого сподівання нема чого й говорити.

7.13 Це приводить нас до другого типу орнаментальности — незвичного словника. Це явище, як вже завважили Юрій Шерех⁶³ дуже поширене в українській літературі, особливо в поезії. Виникає враження, за словами Юрія Шереха, що вона написана не українською мовою, а якоюсь четвертою східнослов'янською. В теорії можуть існувати два типи незвичних словників, чи зглядно слів — одні, які представлятимуть незвичні поняття, а другі, які відноситимуться до звичайних понять і будуть тільки рідко вживаними їх синонімами. В першій випадку, якщо поняття не матимуть прямого відношення до теми, їх безперечно не треба вживати, бо вони тільки погіршать твір. Якщо ж вони у творі потрібні, то в теорії буде все в порядку і на це явище не треба нарікати. Одначе, в практиці не є можливим, щоб писалось тільки, чи навіть відносно часто, про незвичні явища; і, врешті, існує багато понять довколишнього світу, про які література повинна говорити, так, що навіть, якби й так було, не все гаразд було б з українською літературою. Але наділі так воно не є. (До нечисленного типу цих творів належать переважно твори історичного характеру, де говориться про архаїчні предмети чи явища, як в вищезгаданім Бажановім творі «Сліпці»). Незвичний словник звичайно являється незвичними синонімами звичайних слів — переважно різного роду архаїзмами. Про це явище ми вже говорили в 7.12, говорячи про синоніми взагалі. Тут додаймо ще кілька слів про сино-

⁶³ Юрій Шерех, «Велика стаття про малий вірш», *Не для дітей*, В-во Пролог, 1964, ст. 402.

німи, які незвичні. — Можливими є два роди реакції читачів на них: або читач таке слово знає або, тому, що воно незвичне, він бачить його уперше (чи бачив його так давно, що сприймається воно практично так, наче б він бачив його уперше). В першій випадку реакція буде така, як було сказано в 7.12, т. є, авторів намір може, але не мусить, бути сприйнятим. В другій же випадку, за винятком слів, які автор вживає на те, щоб читач не зрозумів їх, що напевно трапляється дуже рідко, авторів намір не буде сприйнятий, бо ж читач не знає слова. Це буде правдою навіть і тоді, коли він порудиться і пошукає його в словнику, бо словники, навіть не-українські, звичайно не подають того роду інформації, яка відрізняє синоніми (н. п., різниця між вже згаданими «батьківщина» і «вітчизна»). Так, що техніка ця в літературі оказується безвартісною.

7.14 Як було сказано, цей переборщезий наголос на лексику, в додатку до цього, що він продукує твори несмачні («надуті»), і які розбігаються зі своєю ціллю, є мабуть приводом до того, що в українській літературі не розроблено багато інших аспектів літературної техніки, таких, як прецизне оперування елементарними семантичними поняттями, вживання синтакси, як засобу передавання інформації, і цілий ряд архітектурних проблем. Розроблення цих аспектів, і менший наголос на лексику, освіжили б українську літературу і зробили б її принаймні різноманітнішою, якщо не кращою. І мало б це ще один позитивний наслідок — якщо хтось цікавиться розповсюдженням української літератури серед чужинців (а дехто це робить, хоч це не обов'язково потрібне), такі нові твори надавалися б для цього багато більше.

Розмова Юрія Соловія з Христиною Петровською про музику

Мое перше знайомство з Христиною Петровською відбулося на її першому концерті в «Карнегі голл» 1968 року. Її метеликова ніжність на очах перетворювалася при фортепіані і чудесно виростала до вимірів, що цілковито виповнили концертну залу. Після того першого знайомства я стежив за працею Христини. Правда, наш час виповнений великими і цікавими мистцями — малярами, скульпторами, композиторами, піаністами, та концерти Христини Петровської дають нам не лише добру музику в глибокому виконанні, але (і це для мене головне) дають нам музику, що є частиною суті сучасного світу. Бо концерти творів Моцарта, наприклад, і творів Штокгаузена різняться функціональністю: першого подивляємо, з другим живемо. Христина Петровська належить до тих нечисленних сучасних піаністів, що концентруються на музиці живій, на музиці поточного дня. Щоб доповнити образ, зазначу, що, крім глибокого й оригінального інтерпретаторського таланту фортепіянових творів, Христина Петровська ще графік і поетка.

Наша розмова обмежена виключно музикою, і виключно — сучасною. Проблеми музики чи не найбільш занедбані у нас, тому радію, що вона погодилася на розмову для публікації в журналі.

Питання:

Панно Христіно, ви щойно повернулися з Парижу, де мали зустріч з композитором Лігеті, на основі творів якого пишете вірші і робите графіку. Це була, здається, ваша перша зустріч з ним. Отож, чому б не почати нашу розмову з найновішої події у вашому житті, тобто з Лігеті: з'ясуйте головні риси його творчості, ваше особисте враження від нього як людини та вашу активність за останній час.

Відповідь:

Почну коротко з останнього часу. Після подорожі до Парижу у квітні 1971 року я гостила у Гйоргі Лігеті, угорського композитора, який живе в Берліні. Крім того, я zaangażована, після концертування з Івес Бодрі (французько-канадським диригентом), дати концерт у Канадському центрі культури в Парижі. На цьому концерті пратиму прем'єру твору «Гестес» 23-літнього французько-канадського

композитора Мішеля-Жоржа Бреже. Виконуватиму також французькі й французько-канадські твори для фортепіяна.

Тридцять першого травня я записала спеціальну одно-годинну програму для Сі-Бі-Сі (канадське радіо-телебачення), виконавши твори Булеза, 7, 8, 9 частини Штокгавзена, шість частин опусу 19 Шонберга та чотири твори Месаєна. Записуватиму також свою власну аналізу й коментарі до цих творів.

А що ви згадали й мої поезії, то скажу тільки, що перша збірка «Відійди, Сізіфе» саме вийшла друком. Вона включає вірші, які я написала між 14 і 20 роками життя. Друга книжка «Звуки і простір» — це синтетичний (музика-поезія-графіка) цикл на мотив третьої сонати Булеза; третя книжка «Імпровізації на Гйоргі Ліреті» — цикл конкретних віршів та звуко-графіки, що включає 108 моїх абстрактних творів.

У 1972 році пляную студіювати в Кельні з Контарським і Штокгавзеном.

Але до основної теми. Тепер можу сказати, що я зустрічалася і говорила з видатнішими людьми в музиці: П'єром Булезом, Карлгайнцом Штокгавзеном, Люсіаном Беріо і Джаном Кейджом. Кожний з них має багато індивідуального чару. Ліреті є дуже милою і гостинною людиною, але він не зовсім сягає рівня тих чотирьох, яких я згадала. З Булезом я зустрічалася і говорила з ним у Канаді, Клівленді, Нью-Йорку, Лос Анджелесі, Ожаї, Байройті. Його музика — це електрифікуючі бризки кольору, суворо контрольовані в його прецизних, але мобільних структурах. Як людина, він є тим, що я назвала *6 on the ball*. Він ставився до мене дуже тепло і дав мені найцінніші переживання, які я досі мала. У Байройті я одержала від нього квиток на його постановку «Парсіфаля» 12 серпня 1971, а 24 серпня він дозволив мені сидіти з ним на подіумі, коли диригував «Парсіфаля» в Гестшпільгавзі. Таким чином я мала інтерпретативний погляд диригента на оперу. Без уваги, чи я погоджуюся, чи ні з тим, що він komponує, як диригує та що робить з філярмонією в Нью-Йорку, Булез є по-справжньому стурбований станом музики і робить щось у цьому напрямі. Я мала нагоду говорити з ним про свою роботу, і він був задоволений.

Штокгавзен. Я студіювала в класі Штокгавзена і Ліреті на фестивалі Нової музики в Дармштадті останнього літа. Нема сумніву, що Штокгавзен є королем лекторів. Коли він говорить, ніхто більше не існує. Його виклади тривали від 5 до 6 годин, плюс концерти авангардної музики. Він гіпно-тичний, агресивний, часом поблажливий, але точно знає, коли включити щось гумористичне, щоб не бути монотонним і нудним. Його лекції були уважно підготовані і повні солідної, ясної германської логіки. Пляную студіювати його 11 праць для фортепіяна (досі проробила три) з Контарським (учнем і найкращим досі інтерпретатором музики Штокгавзена).

Беріо — є професором у Джульярді, тож я бачилася з ним багато разів. Він — жартівливий, часом поверховий, але абсолютно милий італієць, який любить життя.

Кейдж — без сумніву один з «великих» всіх часів. Він впливав на композиторів більше, ніж хтонебудь інший. Я зустріла його на постановці його «HPSCHD» в Олбані, де я несподівано виконувала партію гарфи (у дійсності я мала займатися світлами). Кейдж дослідник Зену, завжди має блаженну усмішку і виглядає так невинно, як хлопчина, що любить радість. Чудово перебувати в його товаристві — він еманує тепло на всіх навколо себе.

Але досить про старшу генерацію. Вони своє зробили. Мене багато більше турбує доля молодих композиторів. Я зацікавлена виконувати праці тих, в яких я вірю.

Питання:

Якщо я правильно зрозумів, ви згадали п'ятьох чи радше — чотирьох сучасних композиторів, з якими ви особисто знайомі, а не виключно з огляду на їхнє передове значення в сучасній музиці. Бо такі композитори, як Фельдман, Ксенакіс, Мадерна, Кагель, Генрі, Лінінг, Парч, Такемітсу, Маюзумі, Вен-чонг, теж належать до цього фронту. Але з огляду на межі публікації в журналі сконцентруємося лише на названих вами композиторах. Ви відзначили колосальний вплив Кейджа на сучасних композиторів, — прошу висловитися про це детальніше.

Відповідь

Відповідаючи детальніше, зазначу, що Кейдж не тільки вплинув на те, в якому напрямі пішла сучасна музика, але його писання (наприклад, «Тиша» і «Нотування») і філософія мали великий вплив і на мене.

Музика Кейджа перегукується з дадаїзмом 1916—20 років. Його постановки з Дейвідом Тудором можна розглядати як поворот до соціальних жартів дадаїстів у кабарежі «Вольтер» у Цюріху під час першої війни. Наприклад, у Донауешінгені (німецьке містечко, яке спонзорує численні музичні прем'єри) був концерт композиції Кейджа, яка називалася «Вільямсова суміш», де вісім грамофонів передавали музику до восьми гучномовців, які були розміщені по цілій залі. Кейдж кількакратно вживав цю ідею одночасних звукових дій, наприклад, декілька радіостанцій передавали музику в той самий час. Його експерименти з випадковими елементами і його культ абсурдного і гротескового інспірували спеціальний жанр авангардного музичного кабаре, який уже поширився до концертних залів і театрів. Дещо з тих високостильних експериментів мало стосунок до популярної музики, наприклад, «раккен-ролу». Модерна музика зв'язалася з театром абсурду і поширила свій засяг у площину театральних постановок. Джон Кейдж поставив 1960 року в теа-

трі «Circle on the Square» свою річ, яка базувалася на схемі одночасових не пов'язаних акцій і «гешпенінгс» (спонтанних театральних сцен). Актори стріляли в бальони, виповнені фарбою; один з них голився, коли гучномовець передавав марш з «Танненгавзера», а контраalto співала «Parlez-moi d'amour», популярну пісню 20-их років Люсьєни Боєра. Роля Кейджа обмежувалася тим, що він стояв на платформі й повільно рахував від одного до двадцять трьох.

Незабаром після того Штокгавзен дав постановку «Оригінале» в малому театрі в Кельні. Головний принцип був подібний до Кейджового: одночасність музичних подій і систематизовані елементи абсурду. Музичною частиною цієї постановки була композиція Штокгавзена «Контакте» для електронних звуків, фортепіано й обстукування (percussion). 14В частина виглядала приблизно так: піаніст і перкусіоніст вдягають строї, які приніс завідуючий реквізитом; піаніст стягає свої ритуальні шати і натягає орієнтальний жіночий костюм. Закінчивши передягання, починає варити чай на фортепіані.

Все це зрозуміле, бо композитори, відчуваючи трудність творити в сучасній культурі, кидалися в гротеск і дивовижні «гешпенінги».

Вплив Кейджа поширювався на всі роди мистецтва. У балеті Кейдж мав дуже повноцінні взаємини з М. Каннінгемом, у результаті чого постало багато цінних праць. У малярстві між численними його приятелями були Равшенберг і Йосер Джанс (композиції самого Кейджа виставляли як приклади графічного мистецтва), а в театрі не можна уявити «гешпенінгс» А. Капрова й ін. без Кейджа.

Кейдж народився в Лос Анджелес 1912 року і вчився з Корвелом, Шонбергом і професором Зену Д. Т. Сузукі. Через своє зацікавлення орієнтальною думкою та через застосування орієнтальних елементів у своїх працях він зумів звести Схід і Захід. Упродовж останніх 35 років Кейдж намагався поширити нашу свідомість і наше сприймання звуків. Він вірить, що всі звуки є добрі як музичний матеріал. У 1952 році Кейдж написав свою найбільш популярну на той час річ для піаніна «4 хв. 33 сек.»; це композиція в трьох частинах, де немає свідомо створених звуків, і піаніст сидить мовчазно біля фортепіано. Його зацікавлення звуком і його бажання, щоб звуки були «собою», спрямували його творчість від принципу порядку до принципу браку порядку. Кейдж чимраз частіше дозволяв випадковим елементам вирішувати частоту, амплітуду, тембр і тривання в його музиці. В останніх роках він працював над створенням ситуацій, які збільшували б можливість несподіваного, komponуючи речі неозначено, якщо мова про їх виконання. Може, краще навести думки самого Кейджа:

«Я намагаюся втримати своє зацікавлення і своє відчуття відкритими стосовно того, що діється; ладнати свої

композиційні можливості так, щоб не знати, що може статися. І це, до речі, можна назвати технічною різницею між індетермінізмом та випадковістю. Бо у випадку випадковості людина приблизно знає елементи універсуму, з якими має справу, тоді як в індетермінізмі, на мою думку, людина є поза колом знаного світу і має справу з речами, про які нічого не знає». Звільнена від конвенційних обмежень системи, стилю чи раціонального контролю, його музика сприяла «дисорганізації і станові свідомості, який у Zen зветься без-свідомістю». Подібно звільненому слухачеві пропонується переживання, яке є віддалене, галюцинаційне і прекрасне.

«Це приводить нас до питання творчої техніки та її вартостей. У картинах Поллока, наприклад, скільки в його методі скапування фарби на полотно було дійсно випадкового, а скільки було несвідомого контролю фарби, лінії, фактури, що виходили з попереднього школення і дисципліни мистця? У музичних композиціях таких сумнівів мало. Бо схеми випадковості вживалися виразно і систематично. Це робилося трьома способами. У першому випадку композитор використовує техніку для процесу випадковості або словами Кейджа: «Ті, що мають справу з компопуванням експериментальної музики, знаходять спосіб і можливості, щоб віддалити себе від активності звуків, які вони творять. Деякі вживають випадкові процеси, виводячи їх з таких старовинних джерел, як китайська „Книга перемін”, або з таких модерних, як таблиці випадкових чисел, які вживають також фізики в дослідях. Або аналогічно до тестів, що вживаються в психології (плями чорнила), — інтерпретація імперфекцій на папері, на якому пишемо, може дати музику, вільну від нашої пам'яті й уяви».

У другому випадку композитор тільки вказує на пляни або графічним рисунком приблизні відступи, відношення часу, фактуру, динаміку і т. д. Реалізацію цієї «композиції» лишає виконавцеві або ансамблям виконавців. Цю методику вживали: італійський композитор Сільвано Буссотті та американські композитори Мортон Фельдман і Кейдж. Фортепіанова річ Сільвано Буссотті для Дейвіда Тудора — це графіка з прямих і хвилястих ліній, стрілок, вертикальних і діагональних знаків напрямку. Рисунок повинен інспірувати піаніста, якому композитор лишає повну свободу інтерпретації. Коли декілька осіб інтерпретують, то результати дійсно випадкові.

Третій спосіб трохи менше випадковий. У цьому випадку композитор записує детально кільканадцять уривків музики, але порядок, в якому ці уривки виконувати, лишається виконавцеві. 11 композиція для піаніна Штокгаузена може служити за приклад; інструкції там такі: «Виконавець дивиться випадково на картку з музикою і починає з якоїнебудь групи, з першої, яка привертає його увагу; він грає, вибираючи собі темп, динаміку, рівень і тип підходу. Скін-

чивши першу групу, він читає нотатки щодо темпу, динаміки і підходу і шукає зовсім випадково іншої групи, яку він грає відповідно до прочитаних нотаток».

«Шукати випадково іншої групи» — зумовлює, що виконавець ніколи не поєднає спеціально вибраних груп, як і свідомо не оминє інших. Кожну групу можна єднати з будь-якою іншою; кожну можна грати в одному з шести темпів і динамічних рівнів і в будь-якому з шести підходів. Коли виконавець повертається до тої самої групи третій раз, одна можлива інтерпретація твору закінчена. Третя соната Булеза для піаніно написана подібно, тільки більш консервативно.

Музика авангарду не спрямовує нас ні до якого пункту кульмінації, не ставить ніяких цілей, до яких іти. Вона не збуджує ніяких сподівань, хіба, можливо, сподівання, що вона закінчиться. Вона не є несподіваною, ні, коли звикнеш до її звуків, не є особливо ревелюційною. Вона просто є *тут*. Крішчен Вольф сказав: «Музика має статичний характер. Вона не йде ні в якому точному напрямі. Нема особливого зацікавлення часом як виміром віддалі від точки в минулому до точки в майбутньому. Нема тут питання, щоб кудись зайти, щоб робити прогрес або приходити звідкись». Тут маємо справу не з новою методою, а з інакшою схемою цілей. Кейдж закликає композитора «позбутися бажання контролювати звук, прочистити свій розум від музики і почати відкривати можливості, щоб звуки були собою, а не носіями створених людиною теорій чи експресіями людських сантиментів». Мистецтво повинно «бути підтвердженням життя, а не спробою вводити порядок у хаосі, не пропонувати поліпшення у світотворі; бути просто пробудженням до самого життя, яким живемо, яке є прекрасне, коли заберемо свій розум і свої бажання з його дороги і дозволимо йому діяти з власної волі».

Ми не повинні мати почуття, що дана подія слідує від чогось, що було перед тим. Вона просто «йде після». Тому порядок подій не має ніякого значення. Ми повинні бути відчужені, чуючи й обсервуючи об'єктивну серію емпіричних подій. «Оцінка, — каже Кейдж, — не є в природі цієї праці, чи то у відношенні до композиції, чи до виконання, чи сприймання. Коли ідея споріднення відсутня — все можливе».

Пуссе каже, що «навіть дуже зближені між собою форми будуть сприйняті як окремі вияви, яких не треба ідентифікувати один з одним... кожну імпресію повторення... треба елімінувати, і тоді людина не буде свідомо періодичної і поляризуючої ієрархії подій, ані між різними структурами, ані між окремими елементами. Це фактично виглядає як основна передумова для справжнього відношення до нової музичної сенсильності».

Штокгавзен пише про свою музику, що структура даної композиції не є подана як секвенція розвитку в часі,

а радше як безнапрямна часова сила (time-field), де окремі групи теж не мають точного напрямку в часі. Він далі каже, що «такі кванти сили є тепер *елементами*, і композиції таким чином включають статистичний характер мас-структури між елементами. І „пуантилістичну” часову структуру можна тепер розглядати як спеціальний випадок мас-структури, — випадок, коли квант сили дорівнює нулеві, а кожний процес є закріплений в *континуумі часу* точкою, замість силою».

Булез висловлювався раз про свій опус так: «Я не хотів би, щоб музичний твір був серією кімнаток, які людина неминуче мусить відвідувати одну за одною; я пробую думати про нього, як про сферу, де людина в якийсь спосіб вибере собі напрям».

Наголошує також структуру, замість експресивного змісту, Лігеті, обговорюючи «Структуру» на два піяніна Булеза: «Інтервальні об'єкти Веберна... все ще включають натяк на „експресивне”, і хоч задоволення, яке ми маємо від цієї музики, йде від зовсім інших якостей, присутні часом сліди „експресії” стають милицями для слухача, що пробивається з трудом. Все це зникло з нашого прикладу „Структур” Булеза, які виявляють те, що вже мало свій зародок у Веберна: красу в будіванні чистих структур».

Питання:

Тому що місце інтерпретатора в сучасній музиці пересунулося і набрало більшого значення, варто цьому питанню присвятити окрему увагу. Нотування музики деякими композиторами обмежене певними загальними інструкціями, про «остаточний» вигляд твору вирішує інтерпретатор чи ансамбль. Чи важливе в сучасній музиці такого типу, щоб твір, позначений певною номенклатурою, затримав щонайменше музичну своєрідність, яку постійно в різних варіаціях повторяли б? На чому базуються проби таких творів ансамблем? Чи, може, проби в традиційному сенсі стають непотрібні? Може під час проб родиться ембріон музичної ідеї (що можна записувати на стрічці)?

Відповідь:

На питання проб в сучасній музиці дуже важко відповісти, бо це залежне від даної композиції та від унікальної ситуації, яка постане. Але поспробую хоч частинно відповісти.

У першу чергу інтерпретатор вирішує, чи твір є тотально імпровізаторський, чи нотований в цілості, чи в частинах. Коли твір записаний в деталях, то проби з таким твором подібні до проб з класичною музикою. Якщо твір частинно нотований, тоді виконавці дискутують його між собою, домовляються щодо знаків, коли що робити, а тоді працюють над змінами в темпі і т. д. У спонтанній музиці кожний працює над своєю частиною сам, або й зовсім не працює, і постановка є першою і єдиною пробою.

Я тепер працюю над твором, що, можливо, проілюструє проблеми, пов'язані з опрацюванням такої музики. «Гестес», композиція Мішель-Жоржа Бреже, — це праця для піаніно і публіки. Текст композиції неймовірний: він викручується із спеціальної машини, а його форми і знаки діють так, наче б людина подивляла твір абстрактного мистецтва. Праця ця скомпонована з різних «гестес» (тобто жестів), тез і анти-тез. Хоч є там загальні форми, специфічні регістри на клявіатурі й техніка дотику, — твір в основному є імпровізаторський. Він може вийти довгий або короткий, відповідно до мого почуття та реакції публіки. Дуже трудно вправлятися з таким твором, бо кожного разу він виходить інакше. Треба в першу чергу вивчати «жести», нумеричну систему для інтервалів і нотацію, яка унікальна в цій композиції. Треба кожного дня думати над новими можливостями виконання твору; треба бути дисциплінованим, артикулярним і досить відважним, щоб втримати флексибільність.

Питання:

Ми познайомилися з новим розумінням творчості без кульмінації, тобто без згущення (емоцій чи ідей) у творі. Суть такої творчості у постійній реєстрації постійно виринаючих помислів-ідей. Приходить на думку Мортон Фельдман, який стверджує, що т. зв. «малярство акції» (action painting) мало вирішальний вплив на його музику. Все ж таки Кейдж, Штокгавзен, Булез, Беріо чи Фельдман — це вчорашній чи в найкращому випадку сьогоднішній авангард. Розкажіть нам про наймолодших композиторів, з яких вербуватиметься завтрашній авангард. Мені цікаво, чи соціально-політичні революції в лавах молодшої генерації мають вплив на творче мислення наймолодших композиторів.

Музика після Веберна набрала інтимного характеру, в якому «функціональному» напрямі йдуть намагання молодих музик?

Відповідь:

Я воліла б не заторкувати проблему політично-соціальних впливів, бо тема ця широка. Я персонально не хочу втручатися в цю сферу. Щоб вложити щонебудь в якийсь рух, людина мусить мати велике знання його, тому я не ангажуюся ні в що, крім руху «нової музики». Це моя політика. Що творить молода генерація? Я можу тільки говорити про себе і своїх кількох колег. Після Кейджа все можливе, і кожний звук сприйнятливий для музики. Тож лишається мало місця на радикальні ідеї. Є багато груп композиторів, розкинених по всіх країнах, які працюють у своїх власних індивідуальних творчих концепціях. Створюється враження, що існує радше сітка впливів, ніж якась особлива школа думки чи якийсь провідник авангарду. Після Булеза, Кейджа, Штокгавзена, Беріо і т. д. немає тепер провідників, а є добрі або

погані композитори. Мої друзі композитори є своєрідні і просто пишуть музику. Я не давала і відмовляюся давати оцінку їхньої музики. Це зробить історія.

Можливо, існує здорова стагнація тепер у музиці. Не знаю. Я тільки знаю, що люди далі творять, і я граю.

Висновок:

На цьому, подякувавши пані Христині Петровській за її товариство, закінчимо цю першу екскурсію в сучасну музику.

Новому слухачеві модерної музики побажаємо витривалости, бо матеріял це не лепкий до сприймання. Але можна гарантувати, що спрага і смак до цієї музики зовсім певно витвориться з часом, якщо в пізнавальному гоні не буде упереджень, а буде відкрита настирливість.

Жмут спогадів про Михайла Микишу

Валерій Ревуцький

Помер Михайло Микиша на 87 році життя.

З лаконічної довідки («Свобода», 3 грудня 1971) все з першого погляду виглядає спокійно: співав у Києві, Москві, Харкові, викладав у Київській консерваторії. Насправді ж життя цього великого майстра, українського патріота і чудової людини зовсім не так спокійно складалося...

Ще як він був солістом київської російської опери (від 1914 року, а дебютував на сцені театру Садовського в партії Йонтека — «Галька» С. Монюшка), він активно діяв разом з М. Донцем у справі організації української опери у майбутньому. 1923 року «Большой театр» у Москві домігся стягнути його до себе, не зважаючи на відвертий опір співака. Коли два роки пізніше створено першу українську оперу в Харкові, Микиша просив звільнити його з «Большого». Заява не була прийнята, але нагода «звільнитися» прийшла іншим шляхом. 1929 року не повернувся з закордону до Радянського Союзу його син, відомий піаніст і композитор Тарас Микиша, і з цього приводу 1930 року батька звільнили з складу солістів «Большого театру», заборонивши виїзд до оперових театрів України. Кілька років пройшло на російській периферії (зокрема у Свердловську та Пермі), і лише з 1935 року, по довгих заходах, він влаштувався в Харківській опері. Але 1937 року його тимчасово звільнили і тільки знову після довгих клопотань поновили на праці. З початком війни Микиша всіляко намагався уникнути евакуації з Харкова. Авторів цих рядків довелося бачити одного харків'янина, який запевняв, що Микишу спалили живцем (!) у будинку, де він жив. Але оминати евакуації йому не вдалося. Далі відоме, що 1944 року він залишив сцену, а від 1946 став професором вокалу в Київській консерваторії й був автором кількох цінних підручників з мистецтва співу.

■

У моїй пам'яті виринають чотири дати, коли довелося зустрічатися з цим великим майстром і чарівною людиною. Перша зустріч не може бути віднесена до поважних... Це було на початку 1923 року, коли хлопець прислухався до розмови майстра з моїм батьком, що робив фахові зауваження співакові з приводу його партії Вакули в «Черевичках» П. Чайковського.

Друга зустріч — концерт трьох визначних солістів «Большого театра» в Києві 1926 року (у програмі бас Ва-

силь Лубенцов, тенор Михайло Микиша та баритон Дмитро Головін). Це був вечір змагання першорядних вокалістів, у якому переможцем вийшов Михайло Микиша, покривши своїм міцним голосом партнерів у фінальній точці програми (тріо з «Фавста» Гуно в сцені смерті Валентина, в якій він співав заголовну партію, Лубенцов — Мефістофеля, а Головін — Валентина).

Через рік (1927) — уже часті зустрічі в Кисловодську на Кавказі. Того літа там було «на путівках» багато цікавих людей. У парку можна було зустріти хеміка Сергія Реформатського з Києва, визначного російського літературознавця проф. Павла Сакуліна, у мушлі курзалу диригував симфонічною оркестрою Микола Малько, з Києва приїхав великий приятель усіх вокалістів лікар Леонид Гиренко, лікар Юрко Крамаренко, з Полтави — мій родич Володимир Овсієвський — директор Полтавської зразкової школи ім. І. Котляревського, поет Павло Тичина з науковим співробітником Академії наук УРСР — критиком Михайлом Могилянським і багато інших. Микиша приїхав у супроводі свого колеги Василя Лубенцова, одесита з походження.

Вже після першої великої вечірки в нашому помешканні в пансіоні Чеусова, де господарила моя тітка Євгенія (дружина В. Овсієвського), Микиша відразу вибрав собі товариство батька, до якого приєднався механічно і я, названий від Микиші «Гонтою». На запитання батька, чому саме він мене назвав «Гонтою», була відповідь мистця, що саме так мав точно виглядати Іван Гонта в юнацькому віці. Про Лубенцова було забуто. «Це картяр, — сказав Микиша, — і він буде радий знайти собі гурт і вже знайшов його, а ми знайдемо щось інше». Почалися щоранкові спільні прогулянки Микиші з батьком, звичайно, й «Гонта» з ними. Часом Овсієвський, Гиренко й Крамаренко приєднувалися до нас.

Одного ранку в липні, після нашої прогулянки на Червоне каміння в Кисловодському парку, ми втрьох вирішили зайти на помешкання, де зупинилися Павло Тичина з Михайлом Могилянським. Було вже біля 11 години ранку. Коли ми увійшли до їх приміщення, нас вразило несвіже повітря в кімнаті. Тичина й Могилянський були там. Микиша не стерпів і звернувся до Могилянського: «Михайле Михайловичу, та ви хоч вікно відчинили б, так добре надворі, я навіть учора на ніч не зачиняв його у себе...» — «Ну, звичайно, — відповів Могилянський, — я тримав би його теж всю ніч відчиненим, алеж... Павло Григорович (Тичина — В. Р.) бояться, що кажани посідають їм на простирядло...» «Ну, що ж, — відповів Микиша, — здається, Павла Григоровича переконати тяжко...» Невідомо, чи вони відкрили вікно, бо ми їх швидко залишили.

Пам'ятаю, що батько говорив мені: «Вони, там у Великому театрі, не використовують добре і не оцінюють Микишу. Все тільки Хозе-Радамес чи Радамес-Хозе» (провідні

тенорові партії в «Кармен» та «Аїді»). Але скоро в розмовах з Микишею виявилось, що йому дали ще співати дві інші провідні партії: царя Ірода в «Саломеї» Р. Штрауса (1925) та Гришки Кутерьми в опері М. Римського-Корсакова «Оповідання про невидимий град Кітеж і діву Февронію» (1926). З оповідань Микиші, цар Ірод зробився його улюбленою партією з музичного і сценічного боку, не зважаючи на те, що партія тяжка і триває біля півтори години. Щодо партії Гришки Кутерьми, то він, виконуючи її, вивертав собі на особливий лад нижню щелепу (яка була у нього надзвичайно рухома), що давало цілковито перекривлене обличчя. Лікар Гиренко вжахнувся, побачивши одного разу фото Микиші в цій партії. Кожної вистави, виконуючи пісню Кутерьми «Браття, свято у нас» і одночасно пританцювуючи, він додатково тримав у руці сушену воблу й робив час від часу вигляд, що гризе її. І от одного разу наготовлену ним воблу з'їли хористи. Чекати не було коли, він вискочив на сцену, почав пісню і пританцювуючи поміж словами пісні кидав репліку за куліси: «Де вобла, чортів діти!» Аж помреж додумався й кинув йому шматок картону, що мав би замінити воблу.

Пам'ятаю, одного вечора в пансіоні Чеусова, в кімнаті, де ми жили і де було піяніно, Микиша в настрої продемонстрував свій винятково широкий діапазон голосу, взявши легко горішне «Е флят» і силою звука викликавши раптову появу ряду здивованих облич у багатьох вікнах пансіону. «Я можу йти і донизу», — сказав Микиша. Я не пам'ятаю, які саме низькі ноти то були, але то був хорал Марселя з першої дії «Гугенотів» Меєрбера, з партії, як відомо, написаної для «басо-профундо». «Досить робити такі вправи і можна стати знаменитим», — зауважив при цьому мій батько. «Я починав, як знаєте, — оповідав Микиша, — на тенорових ліричних партіях. Але Леонид Собінов у 1919 році порадив мені перейти на героїчні тенорові партії». «То добра порада, — сказав батько, — бо у тебе дуже багато металу на середньому регістрі».

З особливим пієтетом Микиша завжди згадував свого першого вчителя співу, знаменитого нашого співака Олександра Мишугу. Пам'ятаю, він оповідав, як Мишуга демонстрував йому, як правильно застосовувати жест під час виконання вступної арії Радамеса в «Аїді» («Коли б мене обрали»). Зазначав він, що більшість тих засад він творчо засвоїв і ними користується й зараз. Далі йшла безпосередня демонстрація, як застосовувати жест до кожної фрази в арії Радамеса, зберігаючи при цьому стиль жестів, типових для єгиптянина. Окремо багато оповідав співак про творчі успіхи свого сина Тараса. На жаль, він не знав, що скоро він «втраатить» його з обрію...

Прощання з Микишею у Кисловодську було щирим і сердечним. Його з батьком я побачив ще раз через десять

років (1937) у Києві. «Та ти таки Гонтою був і зостався», — сказав він перші слова до мене при зустрічі. Микиша виглядав утомленим, але жвавим, як завжди. Він оповів тоді, що приїхав до уряду в Київ полагодити справу свого звільнення з Харківської опери. Шкодував, що тим часом тяжко щось зробити, бо щойно заарештовано ту особу (на жаль, прізвище я забув), до якої він мав звернутися. На щастя, справа кінчилася успішно. Кілька місяців пізніше мій батько в Харкові слухав його в «Кармен». Оповідав, що тільки середина голосу Микиші зробилася трохи не такою звучною, але «верхи» він брав бездоганно легко.

Безумовно, Микиша був один з кращих педагогів, як і його великий учитель Мишуга. Мені відоме, які великі зусилля робили деякі наші вокальні педагоги поза Україною, щоб дістати хоча б його теоретичні праці... Чи ж творчі онуки Мишуги й сини Микиші будуть достойні зайняти їх місця? Хоч частково? Треба сподіватися, що історія дасть позитивну відповідь...

Роля глядача в мистецькому процесі

Аркадія Оленська-Петришин

Рівень виставок образотворчого мистецтва вважають, природно, віддзеркаленням творчих успіхів мистців, які беруть участь у таких виставках. Однак, у ширшому розумінні, коли мистецтво вважається як засіб комунікації і віддзеркалення культурних явищ взагалі, немає сумніву, що мають стосунок до рівня виставок також позамистецькі чинники. Маємо на увазі мистецтво як частину культурного процесу, яке не існує ізольовано чи в порожнечі, а віддзеркалює взаємодію мистецького твору з довкіллям. Такими позамистецькими чинниками є свідомість мистецьких явищ і її відношення до них, що виявляється особливо у мистецькій критиці, а також вимогливість у вужчому колі відвідувачів виставок.

Тут розглянемо мистецькі виставки у стосунку до вимог сприймачів мистецтва, тобто до того, як і наскільки критики і відвідувачі виставок спроможні бути задоволені з мистецькими експонатів. Важливість відношення мистецького довкілля особливо помітна в періоди мистецького відродження, коли вимогливість меценатів мистецтва є стимулюючим чинником у творчому процесі. Натомість езотеричність чи егоцентризм деяких напрямів сучасного мистецтва пов'язані із зменшеними комунікативними можливостями і відчуженням глядача від більш експериментальних мистецьких явищ.

Як віддзеркалення загальної еміграційної ситуації у розвитку нашого мистецтва останніх років особливу увагу й турботу викликає відношення глядача до рівня виставок і творчих прямувань мистців. Зокрема турбує негативністю свого впливу мистецька критика, із своїми обмеженими спроможностями, які, абстрагуючися від недостатньої кількості кваліфікованих рецензентів виставок, пов'язані з особистими зв'язками мистців й авторів статей чи рецензій. Близькі знайомства особливо зв'язують руки критикам, бо негативні зауваження часто-густо сприймаються мистцями як образа, а позитивні викликають підозріння у читачів. Тому дуже часто критика стає несистематичною і безвідповідальною, інколи і під впливом думок, що їх піддають самі мистці, що виявляється в таких несерйозних дискусіях, як твердження про комунікативність космічних ідей у безпредметних картинах, тобто вбачання у творах того, чого немає і не може бути. Роля мистців-критиків також мало успішна, бо їм часто бракує достатньої теоретичної мистецької освіти або вони

керуються виключно особистими критеріями оцінки. Яків Гніздовський («Сучасність», травень 1969) виступає проти мистців-критиків, хоч треба підкреслити, що сучасному мистецтву теоретичне зацікавлення мистців є притаманне. Тут треба згадати, що в ролі критиків чи теоретиків виступали такі мистці, як Мондріян, Малевич і Кандінський. Не можна також забувати теоретичних зацікавлень Архипенка. Таке зацікавлення мистців спричинене до великої міри появою безпредметності, потребою творити системи концепційних відношень, які протидіють спрощенням у мистецьких творах.

Хоча певну обмеженість нашої критики важко усунути, однак можна сподіватися, що більш вимогливі глядачі могли б позитивно вплинути на покращення мистецького рівня виставок. Бо на відміну від критиків глядачі більш анонімні у своїх поглядах, вони мають свободу відвідувати або ігнорувати виставки і мають особливо великі впливи на фінансову підтримку мистців. Роля глядача в акті мистецького сприймання виходить із переконання, що мистецький твір є засобом комунікації, оскільки такий твір є втіленням експресії, і в наслідок цього глядачеві притаманний активний вплив на мистецтво. Рівень сприймання мистецького твору є пропорційний до активного вкладу глядача. Бо хоча мистецький твір є виявом експресії мистця, у зближенні й відтворенні експресії глядач мусить мати власне переживання, яке є стимульоване мистецьким твором. Така активна участь глядача в сприйманні мистецького твору, яка вимагає зусилля чи сприйнятливості у відтворенні експресії, є виявом взаємодіяння цих двох факторів — мистецького твору і глядача в мистецькому процесі.

Однак, відвідувачі виставок надто часто мало свідомі своєї творчої ролі в мистецькому сприйманні та своїх можливостей і потреби постійного поглиблювання відношення до мистецького твору. За словами Дж. Дюї, до мистецького царства можуть увійти тільки ті, що «відчувають голод та спрагу» туди дістатися. Проблема в тому, що глядачі, які часто виявляють зацікавлення мистецькими явищами і в багатьох випадках є постійними відвідувачами виставок, здебільшого, однак, керуються псевдомистецькими критеріями чи асоціативними оцінками, які у відношенні до мистецтва недоречні. Такі критерії помітні також у зближенні глядачів до творів, які є більш приступні чи очевидні, й у байдужості до більш рішучої чи оригінальної мистецької думки тому, що вона чужа або вимагає більшого зусилля у сприйманні. Дуже часто критерії відношення до мистецьких творів визначаються сантиментами до всього свого, що особливо проявляється у відношенні до української тематики. Проблема не обов'язково в тому, що на наших виставках так багато фолкльору, зображень дерев'яних церков, козаків та подібного, але в тому, що у великій кількості картин такі «українські сюжети» надто часто набирають дешевих розв'язок, що і виконання

і колір передовсім є «приємні», і що інтерпретація такої тематики і виконання не переходять меж солодкавости. Псевдомистецькі критерії оцінки чи відношення до мистецьких творів, якими часто керуються глядачі, заохочують мистців ще інтенсивніше плекати саме такі якості в своїх працях і підбадьорюють їх безнастанно повторювати такі популярні теми. Позитивні відгуки глядачів на дані сюжети і їх інтерпретації у мистецьких працях також спричиняють творчу апатію мистців, яка виявляється в тому, що мистці втрачають зацікавлення шукати за власним мистецьким обличчям. Таке обмежене відчуття творчої ідентичности в мистців особливо помітне у групових виставках, на яких панує повторення однакових розв'язок і вибір подібних сюжетів. Тому що глядачі не тільки не зауважують частого запозичування формальних засобів, що виявляється у групових виставках у такій великій кількості хоч би імітаторів Мороза чи загально у вживанні перестарілих формальних розв'язок, але також вони і заохочують його своїми відгуками. Глядачі також мало усвідомлюють собі і той факт, що такі зацікавлення формальними проблемами є часто настільки неорганічні, що вони не виявляють зацікавлення формою як засобом вислову чи творчого перетворення, а вживають її тільки для декоративних можливостей, де форма не є фактором, який організує і дає втілення експресії, а є тільки зайвою оздобою. Байдушність глядачів до формальних зацікавлень, як засобу індивідуальних шукань, спричиняє те, що мистці не виявляють бажання відходити від рутинних розв'язок, які серед такої інертної публіки приносять їм такі успіхи. У результаті залишається мало творчий стан взаємного задоволення.

Враження, яке виносимо з великої кількості наших виставок, є таке, що глядачі, які підтримують їх своєю масовою участю і закупом картин, не поінформовані не тільки про сучасну мистецьку думку, але й про новаторство кінця 19 і початку 20 століття. При цьому треба зазначити, що тут не йдеться про екстремні форми сучасних напрямків, які з мистецтвом часто мають мало спільного, бо їм часом йдеться про трюки радше, ніж про дійсні якості мистецького вислову. Навіть, згідно з критиками, які раніше давали їм підтримку, такі напрямки часто сходять до абсурду. (Під назвою «Як не попасти на корабель, а дістатися на санки» в «Нью-Йорк Таймс» від 16 травня 1971 Кенадей коментує «мистецьку подію», яка полягала в тому, що «мистець» запросив критиків на чищення порошу на його даху). Ми маємо на увазі такі напрямки устійненої вартости, як кубізм, сюрреалізм, абстрактний експресіонізм чи хоч би загальна ідея безпредметности. Тільки після ознайомлення з такими основними напрямками глядач може стати свідомим браку свіжости багатьох мистецьких виставок, якими раніше він міг захоплюватися. Натомість у нас шанують вартості, які саме підкреслюють нашу ізоляцію від загального процесу мистецького розвитку і

від мистецьких критеріїв нашого ширшого довкілля. Наші «геттові» мистецькі вартості також спричиняються до того, що молодь із вищою мистецькою освітою так часто почуває себе відчуженою від наших популярних мистецьких явищ, бо не вміє поєднати свій досвід із дивними захопленнями наших глядачів.

У свою чергу завдяки такій безкритичності глядачів деякі мистці часто виявляють мало пошани до відвідувачів виставок і покупців своїх праць. Це саме виявляється в рутинному продукуванні великої кількості повторних картин, що, на жаль, продовжується роками, при мінімальній творчій насназі. Це також помітне у загальному застосуванні непрофесійних критеріїв у виступах в українських осередках, де існує певність, що все приймуть, на що мистці не відважилися б у виступах перед ширшими мистецькими колами. Деколи ситуація набирає абсурдних виявів, коли мистці, а дехто з них, до речі, добився поважного визнання в ширшому мистецькому середовищі, не вважають корисним для своєї кар'єри згадувати українські виставки в загальному списку своїх виставок, що говорить про те, що їхня участь в українських виставках має якийсь позамистецький, суспільний чи чисто комерційний характер. Маркантний є також приклад початкуоючої малярки в Америці, яка вирішила не подавати оголошення про свою останню виставку в українській пресі, бо вважає, що наші глядачі не мають ніякого відношення до безпредметних картин, які вона виставляє.

У нас так легко стати передовим мистцем саме тому, що панують критерії ізольованої групи, і те, що так легко стати визначним малярем, є причиною того, що ми обмежуємо наші можливості мистецького зростання. А в той самий час дійсно свіжа мистецька думка не тільки ігнорується, але й відкидається саме тому, що вона не відома і вимагає більшого зусилля в сприйманні. Така атмосфера також не сприяє мистцям вийти на арену у ширших мистецьких колах і лідриває можливості піддатися ширшій мистецькій критиці, з якої, до речі, користає тільки невелика кількість наших мистців. Деякі мистці робили спроби вийти поза безпечне українське мистецьке середовище, але правдоподібно вирішили, що це вимагає надто багато зусиль, і повернулися до більш заповнених успіхів у нас. Будучи не свідомими наших обмежень і нашої ізоляції, ми часто нарікаємо на несправедливість до нас, на якусь конспірацію чи дискримінацію.

Враження про позамистецькі функції наших виставок, часто у відпочинковій атмосфері, як додаткова розвага для ваканційників, є також підсилене тим, що виставки дають змогу старим знайомим зустрітися на довгі розмови. З прикрито помічаємо, як мало уваги глядачі присвячують експонатам на відкриттях виставок, які завжди переповнені, натомість в інші дні, коли є менше надії зустрітися з знайомими, ці самі виставки лишаються без глядачів. Ми приходимо

сотнями на відкриття виставок, які з мистецького боку не завжди цікаві, тому що вони нам близькі, у масовому само-задоволенні, що творить уявне враження мистецької ідилії.

Вплив на розвиток нашого мистецтва більшості відвідувачів виставок особливо турбує більш вимогливих глядачів, які усвідомлюють негативний вплив масових критеріїв на українське мистецтво порівняно з світовим мистецтвом, де існує більш підготований і вибагливий глядач, як і суворіша мистецька критика. Однак, під впливом панівних критеріїв наші більш вимогливі глядачі не завжди свідомі своєї відповідальності і ролі в мистецькому процесі, тобто не свідомі того, що вони у великій мірі, поставивши суворіші вимоги, могли б спричинитися до можливого творчого поглиблення рівня наших виставок.

Володимир Стахів — публіцист

Мирослав Прокоп

У промадському житті Володимира Стахова було чотири майже рівні десятирічні періоди, що охоплюють усе сорокаліття його праці як діяча українського визвольного руху.

Народжений 7 листопада 1910, Стахів був у 1926—30 роках учнем старших клас української гімназії в Перемишлі. Перемишль, стародавній город українських князів 11—13 віків, а від 11 віку аж до 25 червня 1946 осідок українських єпископів, належав від кінця 1918 року до Польщі і був найбільшим містом на західніх окраїнах української етнографічної території. Хоч у 20-их роках українців у самому Перемишлі було тільки бл. 8 тисяч (з усіх бл. 50 тис. мешканців), перемиський повіт, в якому населення було майже наполовину українське, творив міцне запілля для українців у Перемишлі.

Коли Стахів став учнем перемиської гімназії, взаємини між українцями і поляками в Перемишлі були сильно загострені. Зовсім свіжа була тоді ще пам'ять про утворену 1 листопада 1918 Західньо-Українську Народну Республіку і про війну між Українською Галицькою Армією і поляками за опанування Галичини. Розповіді про ті події, доповіді про них сильно діяли на уяву молоді, формували її світогляд. Роковини листопадового зриву відзначувано урочисто в усій Галичині, отже, і в Перемишлі, і ці річниці були часто причиною до сутичок з поляками. Місцем зударів були також щорічні походи українців на могили вояків УНР і УГА (які в 1919—21 роках померли в польському таборі для інтернованих) в селі Пикуличі б. Перемишля. Коли в 1928 році відновлено в перемиській гімназії «Пласт», традиції боротьби за державну незалежність стали основним чинником у вихованні організованої в ньому молоді. У Перемишлі існували також клітини Української Військової Організації і згодом Організації Українських Націоналістів, що мали великий вплив на мислення тодішньої гімназійної молоді.

Галицька молодь другої половини 20-их років жваво цікавилася також процесами того часу на Радянській Україні. Польські репресії і, з другого боку, уявлення про постанову уявної української держави за Збручем спричинилися до того, що в 1926 році група хлопців перемиської гімназії по-

Надрукована тут стаття є частиною споминів, прочитаних на вечорі пам'яті Володимира Стахова в Нью-Йорку 4 грудня 1971.

кинула школу і перейшла до УРСР. Дехто з них устиг повернутися, але інші пропали у пізніших чистках. Учитель української літератури, поет Василь Пачовський доручав своїм учням користуватися «Підручником історії української літератури» радянського літературознавця Олександра Дорошківича. А директором гімназії на той час був письменник Денис Лукіянович. Коли ж із Радянської України почали надходити вістки про посилення російської шовіністичної реакції, про критику т. зв. націоналістичних ухилів у КПУ та КПЗУ, врешті, коли дійшло до арештів діячів СВУ та їх процесу і в Галичині почало наростати обурення проти тих тенденцій, усе це знайшло також сильний відгук серед молоді Перемишля, впливало на формування її політичного світогляду.

Особливу роллю в цьому відіграв також тодішній «Літературно-Науковий Вісник» за редакцією Дмитра Донцова, що його читали також старшоклясники перемиської гімназії. Його вплив на мислення тодішньої західноукраїнської молоді взагалі був величезний.

Отож, таке приблизно було середовище, в якому почали формуватися суспільні погляди Володимира Стахова. Чималий вплив на нього мало й те, що його батько, Павло Стахів, був вояком Української Галицької Армії і пройшов з нею усі етапи її долі й недолі, а тим самим згадані вище свіжі традиції визвольної боротьби були особливо живі в домі, в якому виростав молодий Володимир. При цьому він уже в ранній молодості мав активне наставлення до українського життя, а його особисті прикмети забезпечували йому провідне місце в громаді. Він мав природну інтелігенцію і гостроту розуму, був начитаний, дотепний, легко формулював свої думки.

Таким чином, коли в 1930 році В. Стахів скінчив гімназію в Перемишлі і восени того ж року виїхав до Берліну на політехнічні студії, він був у певному відношенні сформованою промадською людиною. У Берліні він дуже швидко включився в працю ОУН, до юнацтва якої він вступив ще в перемиській гімназії, і став одним з провідних українських студентських діячів, брав участь в численних міжнародних конгресах студентської молоді 30-их років.

На той час припадають також початки і перший етап публіцистичної праці В. Стахова. Вже в першій половині 30-их років він став редактором німецькомовної «Української пресової служби», що появлялася кожного тижня і була призначена для німецьких і чужинних кореспондентів, акредитованих у столиці Німеччини. УПС не була пропагандивним бюлетенем. Вона давала передруки з української радянської і нерадянської преси та власні коментарі, базовані на тих першоджерелах. У той час В. Стахів писав також інформаційні статті на українські теми до німецької преси. На

жаль, майже всі матеріяли його тодішньої публіцистики пропали під час війни.

Треба згадати, що під час постання Карпатської України, що було періодом великого зацікавлення Україною в світі, В. Стахів був не тільки редактором «УПС», але також офіційним репрезентантом ОУН у розмовах з чужинними політичними діячами. У ще більшій мірі такі обов'язки впали на нього злітку 1941 року, після проголошення у Львові відновлення самостійної України. Голова утвореного тоді уряду Ярослав Стецько доручив В. Стахову ведення зовнішніх справ. Ці обов'язки В. Стахів виконував аж до 15 вересня 1941, коли його арештувало гестапо.

Другий етап публіцистичної діяльності В. Стахова є короткий і припадає на другу половину 40-их років, після його звільнення з німецького концентраційного табору і закінчення війни. У той час Стахів був активно заангажований у громадському і політичному житті. Він став головою Ліги українських політ'язнів, працював у Союзі українських журналістів, який він також якийсь час очолював, став членом проводу ЗЧ ОУН і ЗП УГВР. Відразу після заснування в Мюнхені, де він оселився, тижневика «Українська трибуна» В. Стахів став її співробітником і потім головним редактором.

Уже в той час дві сфери питань особливо цікавили Стахова: становище на Україні і міжнародна політика, точніше — ставлення зовнішнього світу до України. І вже тоді виразно виявилися його погляди в обох питаннях. Як людина з великим досвідом у зв'язках з чужинцями, В. Стахів дуже скептично ставився до будь-яких орієнтацій української політики на сторонні сили, а ступінь їхнього зацікавлення Україною визначав силою українського потенціалу. Тому він постійно писав про примат внутрішньої політики над зовнішньою і в основу української визвольної концепції клав власні організовані чи стихійні сили народу. Як побачимо далі, на таких принципах він також радив еміграції плянувати політику допомоги Україні, не відриватися від живих сил народу. Ці його погляди виразною ниткою проходять через усі його писання.

Ось два приклади з часів існування «Української трибуни».

Після історичної промови Вінстона Черчіла у Фултоні 5 березня 1946 про залізну завісу і потребу мобілізації боротьби проти Москви в західному світі багато говорилося про можливість втягнення в цю акцію поневолених народів СРСР. Проте деякі тодішні західні голоси висловлювали це доволі наївно і давали тільки аргументи Москві для тероризування поневолених народів. Так, наприклад, тодішній секретар Ради Об'єднаної Європи Данкен Сандіс закликав народи Східної Європи писати на стінах домів букву «Е», щоб цим, мовляв, документувати єдність тих народів з Західною

Європою. Коментуючи цю пораду, В. Стахів писав в «Українській трибуні» від 11 листопада 1948:

«Крив'ю мільйонів не вільно легкодушно робити політику порожніх фраз і символів без глибокого значення... Визвольні-національні рухи не можуть стати козирами у фальшивій грі між великодержавами».

А про взаємини еміграції і України та перспективи еміграційної політики В. Стахів писав у статті «Де стоїмо» 9 грудня 1948 на сторінках тієї ж «Української трибуни».

«Довгий побут поза межами рідної землі доводить до того, що еміграція перетворюється або у замкнене в собі середовище — ми не хотіли б уживати слова „гетто“, або, затративши духову єдність з батьківщиною, піддається легше асиміляторським впливам... Не йдеться так про те, як політична еміграція ставиться до визвольної, збройної боротьби, себто до дій Української Повстанської Армії, хоч прикро ствердити факт, що треба було аж три роки і розголошу у всій світовій пресі, щоб політичні кола еміграції визнали, що УПА це збройна рам'я українського народу в його боротьбі за свободу і державну незалежність... Але йдеться, і то виключно, про ідейно-програмові позиції, про державно-устроєві справи і соціальні питання українського визвольного руху... про боротьбу повстанця в лісі чи в далеких рейдах, про боротьбу робітника при станку, чи в шахті, про боротьбу хлібороба в колгоспі чи радгоспі, про боротьбу вченого в інституті чи за катедрою, про боротьбу інтелігента, письменника чи мобілізованого до советської армії українця».

Новий період у житті В. Стахова почався в 1951 році і тривав до кінця п'ятдесятих років. Це є період найбільш маркантною, стилевої і широкої діяльності Стахова, як українського публіциста. Це є десятиріччя появи двотижневика «Сучасна Україна», що його В. Стахів був головним редактором. Наступне десятиріччя, себто від 1961 до 1971, коли Стахів був членом редакційної колегії журналу «Сучасність» і відповідав за її суспільно-політичну частину, є також цінним надбанням його публіцистичної спадщини українською мовою. У деяких відношеннях у цей четвертий і останній період його публіцистики — він більше зрівноважений, бачить суспільні явища з довшої перспективи, але його попереднє десятиріччя, себто 50-і роки, тематично ширше, пристрасніше у висловах, більше барвисте, деколи гостро полемічне. Проте, одне і друге — це серйозний причинок до розвитку української політичної думки. У післявоєнних писаннях Стахова, коли слідкувати за ними сторінка за сторінкою, рік за роком, наче у призмі переломлюються і виринають перед читачем цілі гами політичних, культурних, соціальних проблем, що заторкували і заторкують життя українського народу і його еміграції. При цьому підхід В. Стахова до тих питань максимально всесторонній, загальноукраїнський, позбавлений групової нетерпимости. Звичайно, Стахів не був

безбарвний. Він завжди боронив погляди групи, до якої належав, але в політичному противникові він бачив насамперед українця. Цікаве ще таке: В. Стахів за своєю вдачею був людиною темпераментною, деколи імпульсивною, а навіть вибуховою. Проте, як журналіст, він був дуже дисциплінований, мав сильно розвинене почуття відповідальності за друковане слово. В оцінці політичних явищ нашого і чужого світу Стахів був реаліст, деколи скептик, людина, що холодно розглядає явища і оцінює процеси. Шанси української політики на еміграції він бачив в одному: в орієнтації на власні сили народу.

Коли в січні 1951 року В. Стахів випустив перше число двотижневика «Сучасна Україна», він у передовій п. н. «Чого прагнемо і за що змагаємося», виклав, між іншим, такі лінії редакційної політики:

«Стоїмо і стоятимемо на загальнонаціональній, понадпартійній базі.

«Боремося і боротися будемо за вірне насвітлювання ідейного змісту визвольної боротьби на Рідних Землях...

«Вважаємо, що тільки боротьба за демократичний устрій майбутньої української держави та за справедливий соціальний лад у ній уможливить українському народові і кожному українцеві вільне життя, всесторонній розвій та добробут.

«Будемо змагати до цілковитої концентрації всіх національних політичних сил української еміграції, щоб допомогти народові в його боротьбі за визволення...

«Стоїмо за примат внутрішньої політики, тобто за примат визвольної боротьби народу на рідних Землях і цій боротьбі мусимо підпорядкувати всі наші політичні та громадські дії.

«Поборюватимемо будь-які тоталітарні, авторитарні, диктаторські чи елітарні тенденції — з чийого боку вони не виходили б — згідно з ідейно-програмовим змістом українського визвольного руху на батьківщині...

«Змагатимемо до ідейно-духового єднання української політично еміграції з воюючою і непокореною Батьківщиною».

Ми бачимо, що Стахів пише про «воюючу Україну», про «революційну» боротьбу. Треба пригадати, що це — рік 1951, отже час, коли справді існували ще підпільні і збройні частини українського визвольного руху. Проте Стахів не фетишизує підпільної або повстанської форми боротьби, він кладе наголос на боротьбу взагалі, отже у фізичному і духовому відношеннях. Це було зрозуміле зокрема тому, що на початку 1950 років було ясно, що в умовах миру, збройна боротьба поневоленого народу на довшу мету неможлива. До того ж це був час широко розгорненої у світі психологічної, чи холодної війни між Заходом і більшовиками. Цікаве, що Стахів не в'язав надмірних надій з холодною війною.

3 травня 1953 у статті «Наші фронтові становища у холодній війні» (ця і наступні цитати взяті з «Сучасної України») В. Стахів пише:

«Українська визвольна боротьба існувала, розгорталася і мала вже видатні успіхи довго до виникнення холодної війни. І в тому її сила та життєздатність. Силу розуміємо не тільки у фізичному аспекті, але передусім у духовому і моральному... Тільки тій реальній силі на українських землях, — організованій дії нашого підпілля, активному і пасивному спротивові нашого народу, боротьбі за українську духовість у безприкладних в історії обставинах знищення культурних діячів — ми можемо завдячувати наші успіхи у психологічній боротьбі між Заходом і Сходом, на міжнародному форумі».

Коли намість холодної війни прийшов у середині 1950-их років період т. зв. мирної коекзистенції, Стахів писав у статті від 16 жовтня 1955:

«Немає причин розпочати над могилою, де поховано холодну війну... Політиці мирної коекзистенції стеляться тільки два шляхи: або бути трампліном для примирення з більшовизмом, і тим самим програти з ним бій, на що розраховують кремлівські пляновики і реалізатори політики коекзистенції; або стати помостом для концептування активної політики, яка для «своєї реалізації братиме в рахунок всі реалітети, що існують та діють за залізною завісою. До тих реалітетів належить м. ін. великою мірою прагнення поневолених більшовиками народів до волі і незалежного державного життя».

Тут варто згадати, що хоч з контексту видно, що поняття «реалітети» тут ужите як синонім активної боротьби поневолених народів, як фактор їхньої сили, і в такому значенні про «реалітети» писалось по тому довгі роки у всій українській пресі, тим не менше це слово у свій час було зовсім не виправдано взяте деяким на озброєння для роз'ясування внутрішньополітичної боротьби на еміграції.

У своїх писаннях Стахів цікавився також життям еміграції, але й її розвиток, а головне успіхи її політики узаляжнював від пов'язання з силами самого народу на рідних землях. Так, наприклад, про роками дебатовану на сторінках еміграційної преси проблему консолідації, він писав 18 вересня 1955:

«Проблема консолідації має вже свою десятирічну історію... Але за той час ми не поступили ні на один крок вперед... Вся політична діяльність (внутрішнього і зовнішнього характеру) на чужині мусить йти в крок з усіма визвольними та національними процесами, що нині відбуваються на батьківщині...»

Стахів торкався також болючого питання внутрішньої боротьби між українцями на еміграції, зокрема надуживання для неї преси. 6 червня 1954 року він написав статтю п. н.

«Толерантність». Стаття була написана на маргінесі гострої полеміки, що тоді велася з приводу становища проводу ОУН в Україні до питання світогляду учасників визвольного руху. Всупереч панівним до війни в ОУН поглядам про те, що її членів зобов'язує тільки ідеалістичний світогляд, під час війни і після неї ОУН на Україні визнала, що також визнавці матеріалістичного світогляду можуть бути членами ОУН. Цю тезу визнала частина націоналістів на еміграції, і це привело до гострих нападів ортодоксів, що боронили позиції 1930-их років. На оборонців крайових позицій посипалися закиди в «марксистські», «звироднілому християнстві» тощо. Стахів писав:

«Кожна дискусія, висловлена навіть у формі найгострішої критики, є не тільки потрібною, але й побажаною, при умові, що учасники дискусії ведуть її: поперше, чесно, подруге, доброзичливо, потрете, об'єктивно і спокійно, а передусім з точним знанням предмета і справи. На жаль, у веденій дискусії на світоглядову, а зокрема релігійну тематику, відсутні, за деякими винятками, всі повище подані чотири елементи справжньої дискусії. Тому на її місце прийшли полеміка, підозріння, лайка, плямування тощо. Замість аргументації — інсинуації, замість аналізи — дуже дешевенькі гасла-девизи, замість обґрунтованості — поверховність, замість правди — фальш і неправда. У дискусію, ведену в такій формі, — не варто вступати».

Треба сказати, що, на жаль, ця пересторога Стахова і сьогодні не втратила на актуальності.

А до суті проблеми Стахів писав:

«Визвольний рух на Україні у своєму пропрамовому становищі до питання світогляду кожного українця зокрема, а українського народу в цілому, стоїть на принципі толерантності. На цьому принципі побудована вся сучасна цивілізація культурного світу, в основу якої покладені міцні основи християнства в його релігійному і моральному аспектах».

Стахів перестерігав еміграцію перед легкодушною полемікою також з огляду на інтриги ворога. У тому ж числі «Сучасної України» від 6 червня 1954 він писав у статті п. н. «Проти провокації і наклепів Москви»:

«Для російської історіографії... та публіцистики визвольна справа і визвольна боротьба українського народу були тільки „знаряддям чужих сил“, а учасники визвольної боротьби „вислужниками чужих агентур і розвідувальних управлінь“. Так говорилося і говориться про гетьманів Виговського, Мазепу і Дорошенка, про Михайла Грушевського, Павла Скоропадського, Симона Петлюру, про Миколу Міхновського, Сергія Єфремова, Євгена Коновальця... Все це треба постійно пригадувати українській громадськості, щоб вона сама не ставала жертвою ворожої дезінформації».

Стахів боронив принцип незалежної від політики науки. Коли т. зв. Американський комітет визволення від більшовизму намагався обмежувати свободу дослідів емігрантсь-

ких учених в Інституті для вивчення СРСР, В. Стахів писав 4 квітня 1954 року:

«Стоїмо на становищі, що наука повинна бути вільна, зокрема вільна й незалежна від будь-якого політичного тиску. Вона не сміє йти на службу злободенної політики, бо тоді вона перестає бути наукою».

Володимир Стахів був добрим аналітиком тенденцій міжнародної політики. Він умів бачити наперед. Ось приклад: 13 грудня 1953 він надрукував статтю п. н. «Три кризи СРСР». Він їх називає: «1) Перманентна криза в національному питанні; 2) Соціальна криза всесоюзного масштабу; 3) Криза у взаєминах між СРСР і Китаєм, про яку мало хто в світі пише, бо цю кризу можна зауважити, тільки аналізуючи нинішню зовнішню політику московського міністерства закордонних справ».

Це було написане в 1953 році. А сім років пізніше, у 1961 році, вже на сторінках журналу «Сучасність», він писав, що для української політики «не є байдужим, чи у Вашингтоні продовжуватиметься безконцепційна та закостеніла політика ізоляції Китайської Народної Республіки... чи навпаки, буде застосована еластичніша тактика, як похідна нової концепції, що уможливить розрзу по лінії прихованих конфліктів між Пекіном і Москвою».

Стахів мав дуже тверезий погляд на політику Москви у відношенні до поневолених нею народів. Ще 6 березня 1955 він дав їй таку оцінку:

«Можна на підставі аналізу і розвоєвих процесів уже нині твердити, що політика Кремлю супроти неросійських народів і їхніх союзних республік перейшла — вживаючи західні, зокрема американські окреслення — з етапу „стримування“ на етап „примирення“ з національними прагненнями неросійських народів. При цьому ми не сміємо забувати, що советська політика „стримування“ національної свідомости визвольних процесів і національної стихії уживала найжорстокіших і найрадикальніших метод та засобів терору, включно до народовбивства. З другого боку, ми мусимо усвідомити, що політика „примирення“ має тільки характер тактичного, до деталей продуманого маневру, щоб послабити свого ворога».

Так розцінюючи політику Москви, Стахів уже від половини 1950-их років, отже ще на сторінках «Сучасної України», а ще в більшій мірі в наступному десятиріччі на сторінках «Сучасности» присвячує увагу вивченню, з одного боку, спрямування і методів політики Москви, партійного і державного апарату УРСР, а з другого — потенціалу українського народу. Жнивом цієї праці є понад сто статей і коментарів, що не тільки кожночасно давали читачеві вичерпну інформацію про даний сектор життя на Україні, але також залишаються тривалим надбанням для майбутнього дослідника життя нашого народу.

Чому якраз у цьому напрямі спрямував Стахів свою публіцистичну і дослідну роботу? Відповідь на це питання проста. Згідно з його переконанням у приматі внутрішньої політики, він вважав, що для успіхів української еміграції серед чужинців конечно спиратися на факти української дійсности.

До речі, студії дійсности в УРСР на підставі радянських джерел дозволили йому і тут бачити далі, ніж іншим. Ще 11 травня 1958, наче передбачаючи пізніший дисидентський рух на Україні, він писав:

«Ревізіоністська примара бродить по землях України, і вона лякає централістів, догматиків та сталіністів різної масті».

Це було написане майже десять років перед тим, заки на еміграції стала відома студія Івана Дзюби п. н. «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Звичайно, Дзюбу не можна вважати ревізіоністом у стислому розумінні цього слова, але фактом є, що провідною ідеєю його писань і писань інших українських дисидентів є критика сучасної партійної бюрократії в СРСР і зокрема її політики до неросіян з оригінальних позицій марксизму.

Газета «Сучасна Україна» закінчила своє десятирічне існування в жовтні 1960 року, а в січні 1961 року появилася перше число журналу «Сучасність», як місячника літератури, мистецтва і суспільного життя. Головним редактором місячника став Іван Кошелівець, а Володимир Стахів перейняв суспільно-політичну частину.

У першому січевому числі за 1961 рік редакція з'ясувала, чому видавництво вирішило перейти на журнальну форму і поставити на перше місце літературні і культурні питання. Там читаємо:

«Наголос на проблемах культури диктується тим незаперечним фактом, що саме на терені національно-культурному точиться найзапекліша боротьба за збереження національної субстанції українського народу».

Це був огляд на Україну. Але за перехід на журнал промовляло також становище на еміграції. Про це писав сам В. Стахів в останньому числі «Сучасної України» за жовтень 1960 року так:

«Це і є та ініціатива, на реалізацію якої чекає українська громадськість вже з довшого часу, ініціатива, яка, на нашу думку, в найконкретнішій формі задокументує, що „українське суспільство на еміграції розпоряджає такими науковими, культурними та публіцистичними силами”, які спроможні віддзеркалити українську культурну творчість і суспільно-політичну думку в їхній глибині та в якнайширшому засязі».

Таке оптимістичне передбачення було виправдане. В. Стахів міг посилатися на те, що вже в той час, коли він був головним редактором «Сучасної України», при ній появлялися

два додатки: «Українська літературна газета» за редакцією Івана Кошелівця і Юрія Лавріненка та «Суспільство, економіка, соціальна політика» за редакцією Костя Кононенка. Його передбачення здійснилися також, принаймні в якійсь мірі, дотеперішньою появою «Сучасности».



Політична біографія Володимира Стахова — це рівночасно біографія його генерації. Як типовий її представник, він, разом з іншими, чотири десятки років тому вирушив на фронт боротьби за волю свого народу. У цій боротьбі він служив народові тим, що було в нього найкраще: словом і пером. Як і його однолітки та однодумці, він жив ідеєю свободи свого народу і їй присвятив довгі роки відданої праці, з її ім'ям протиставився ворожим акціям і мав відвагу нести за це відповідальність. Він не дійшов до мети, як і численні його сучасники і покоління перед ними. Але своєю працею він зробив багато для того, щоб цю мету наблизити.

До характеристики КПЗУ

Богдан Самбірський

Комуністична Партія Західньої України — не з «полонених», не з «перебіжчиків» і не «переносилася»... Всякий, хто приписує утворення КПЗУ якимсь окремим купкам «перебіжчиків», «полонених», «емігрантів» тощо, не добачає та ігнорує революційний рух на теренах Західньої України.

Андрій Хвиля, «Так не можна...»
(«Більшовик України», ч. 15, 1927)

Нещодавно видавництво Політлітератури УРСР подарувало читачам черговий орус на тему «розв'язання» національного питання в Українській РСР.¹ Автори книги — відомі спеці в ділянці нацпитання, т. зв. «українського буржуазного націоналізму» і т. п. Михайло Куліченко — доктор історичних наук, професор і з 1967 року завідувач сектора теорії національного питання Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС у Москві, та Валентин Маланчук — доктор історичних наук, колишній секретар Львівського обкому партії з ідеологічних питань, а з 1968 року віцеміністер вищої та середньої спеціальної освіти УРСР.

Звичайно, вищезгадана книга не привертала б уваги, якби на її сторінках не появилися деякі зауваги щодо «помилкок», допущених Компартією Західньої України з національного питання у двадцятих роках. Сподіваємося, що таке тлумачення становища КПЗУ походить з ініціативи віцеміністра Маланчука. Адже це не перший раз він взявся за таку роботу. У 1966 році, рецензуючи працю Євгена Галушка п. з. «Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919—1928 рр.» (Львів, вид-во Львівського ун-ту, 1965), Маланчук прийшов до такого висновку: «У висвітленні ряду питань він (Галушко — Б. С.) переступив межу, що відділяє об'єктивність від суб'єктивізму, зокрема відійшов від справді об'єктивного глибокого наукового аналізу причин, що продовжували внутріпартійну боротьбу в КПЗУ».²

Що саме Маланчукові не по нутру? Виявляється, що Галушко допустився «не завжди критичного використання джерел та історичних документів», і «тому ряд висловлених

¹ М. Куліченко, В. Маланчук, В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні, Київ, в-во політичної літератури України, 1971, 318 стор.

² В. Маланчук, Об'єктивність і суб'єктивність в історичному дослідженні. «Комуніст України», ч. 1, 1966, стор. 95.

ним положень є спрощеними, або ж односторонніми». Це сто-сується особливо розгляду другого розламу в КПЗУ 1928 ро-ку, в якому рецензент добачає односторонність автора «Нарисів». Отже, засуджуючи методи, але не настанову — Кага-новича («Замість того, щоб спокійно, по-товариськи (!), з вра-хуванням труднощів нелегальної діяльності допомогти ЦК КПЗУ усунути наявні помилки, Каганович...»), Маланчук складає вину за розлам на голову Василькова (Осипа Крїли-ка), який разом з Турянським (Романом Кузьмою) і Макси-мовичем (Карлом Савричем) очолював КПЗУ-більшість і обстоював погляди Шумського. «Тим часом, — пише Ма-ланчук, — погляди Шумського, на захист яких так активно виступили Васильків, Ернест та інші, були помилковими, більш того — шкідливими, бо вони були об'єктивно спрямо-вані на підриєв союзу між українським і російським родами». Вкінці рецензент занепокоєний ще і тим, що автор «ро-бить особливий наголос» на діяльності Василькова і в той же час не приділяє достатньої уваги таким діячам, як Нес-тор Хомич і Григорій Іваненко (члени КПЗУ-меншість). Про що тут йдеться?

Ще під час першого розламу 1921—23 років, а осо-бливо після розламу 1928 року наступ проти «західноукра-їнських шумськістів» був проваджений на підставі т. зв. «чеходанної» теорії імпорту комуністичних ідей до Гали-чини. Носіями цих ідей, згідно з цією теорією, були колишні військовополонені і біженці, які поверталися з «революцій-ної Росії». Мовляв, у Галичині не було такої течії, яка да-ла б почин до створення компартії. Так, наприклад, Михайло Левицький твердив, що в 1919—20 роках компартію «носять» і «переносять»³ з радянського терену до Галичини «як бара-болі в кошику».⁴ Висновки такої аналізи зовсім прості: якщо в Галичині весь час панувала націоналістична буржуазія, то, очевидно, там не міг існувати справжній комуністичний рух. Далі, керівне ядро КПЗУ «мусіло» вийти з націоналістичного табору, доказом чого є шумськістські позиції більшости та їх одверта «зрада».⁵ Приблизно таку саму схему висуває Ма-ланчук своїми заувагами щодо «помилкок» КПЗУ і недостат-нього висвітлення діяльності Хомина і Іваненка — колиш-ніх військовополонених у Росії. Таким способом Маланчук принижує і де-не-де замовчує справжній родовід КПЗУ. З цього і випливає перекручення діяльності КПЗУ у двадцятих роках.

³ М. Левицький, Націоналістичні ухили в КП(б)У та КПЗУ, «Більшовик України», ч. 11, 1927, стор. 82—83.

⁴ К. Максимович, «Історія» КПЗУ в націоналістичному освітленні М. Левицького. «Наша Правда», ч. 1—2, 1928, стор. 74.

⁵ Спротування цього обвинувачення у т. зв. «перманентній зраді» — див. у статті Карпацького (Василькова): «До питання історичної генези КПЗУ», «Наша Правда», ч. 3—8, 1928, стор. 130—166.

КПЗУ, яка до 1923 року, себто до II з'їзду Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПШ), називалася Комуністична партія Східньої Галичини (КПСГ), заснована в лютому 1919 року у Станиславові на нелегальній конференції підпільних груп, діючих на терені Галичини наприкінці 1918 року. На відміну від інших комуністичних партій Східньої Європи, КПЗУ постала не шляхом еволюції лівих соціал-демократичних елементів, а через об'єднання кількох організацій, які діяли відокремлено. На додаток партії, які діяли головне на Наддніпрянщині, — зокрема УКП (боротьбистів) — також сприяли виникненню КПЗУ.

Найвидатніша з тих груп була «Інтернаціональна революційна соціал-демократія» (ІРСД), заснована ще 1915 року у Львові. Сама ІРСД виводиться з т. зв. драгоманівських організацій, які існували по українських гімназіях з 90-их років минулого століття.⁶ Драгоманівки, як згадує один з їх колишніх членів, «не були виразно соціалістичні (а тим менше марксистські) організації, хоча й соціалісти, як найбільш рухливий елемент, надавали тон в їх роботі».⁷ З початком війни драгоманівки розпалися, більшість членства вступило в лави УСС-ів. У 1915 році драгоманівці соціалістичного переконання відновили свою діяльність і створили ІРСД, як виразно соціалістичну організацію. У 1917—18 роках ІРСД видала чотири випуски «Вісника драгоманівської організації» (листопад 1917 — лютий 1918), два числа журналу «Кличі» і одно число журналу «Вільна школа», виступаючи в них проти австрофільської орієнтації Загальної української ради, вітаючи російську революцію і більшовицький переворот у Петербурзі. Проте, як пише вищезгаданий ієрєдївець (Роман Роздольський), «Вісник» висловився за Центральну Раду, називаючи Червону армію на Україні не визвольною, а окупаційною. З цім погоджується й В. Маланчук: «ІРСД вела антиімперіалістичну пропаганду, виступала проти мілітаризму і соціал-шовінізму, палко вітала Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Проте на її діяльності негативно позначалася відсутність чіткої марксистської програми, захоплення поглядами Драгоманова, в деяких питаннях (зокрема

⁶ У радянських виданнях про драгоманівки та ІРСД подано дещо у статтях Івана Романченка: «До 130-річчя від дня народження М. Драгоманова», «Наше Слово» (Варшава), 12 вересня 1971; «Драгоманівські організації», «Літературна Україна», 28 вересня 1971, та Олександра Карпенка: «До питання про виникнення й організаційне оформлення комуністичної партії Східньої Галичини (1919—1923 рр.)», у зб. «З історії західноукраїнських земель», вип. II, Київ, в-во АН УРСР, 1957, стор. 163—190; «Виникнення Комуністичної партії Східньої Галичини», у зб. «Заграва волі», Львів, в-во «Каменярь», 1970, стор. 5—27.

⁷ В. С. (Роман Роздольський), До історії українського ліво-соціалістичного руху в Галичині, «Вперед» (Мюнхен), ч. 3—14 (15), 1951.

про Центральну Раду) вона скочувалась на дрібнобуржуазні, націоналістичні позиції».⁸

Уже в 1916 році групи ІРСД засновано у Львові, Дрогобичі, Тернополі, Стрию, Перемишлі, Самборі. Тернопільська група з 1916 року була зв'язана з підпільним рухом Ціммервальдської лівиці на Наддніпрянській Україні. У грудні 1918 на нараді ІРСД в Тернополі деякі члени домагалися створення комуністичної партії. Проте більшість наради провалила цю пропозицію, мотивуючи тим, що виступ проти ЗУНР, в умовах польсько-української війни, лише приспішить окупацію Галичини польськими військами. Зате в січні 1919 року ІРСД нав'язує зв'язок з підпільною групою боротьбістів під проводом Максимовича та кладе разом з нею підвалини під КПСГ. Увійшли до неї, як найбільш згуртована група, колишні члени ІРСД. Між ними:

Осип Крилик (Васильків), нар. 1898 року у Львові на Знесінні. Студент права. До війни належав до лівого крила драгоманівки. У 1915—16 роках, разом з Антоном Березинським, перебудував драгоманівку на ІРСД і став членом її Головної управи. Поранений під час боїв за Львів, Васильків у другій половині 1919 року та на початку 1920 перебував у Чехо-Словаччині, де організував Комітет допомоги революційному рухові у Східній Галичині та налагодив партійну видавничу справу. У кінці 1920 року повернувся до Львова, став керівним членом ЦК КПСГ. У січні 1921 року виступив проти лінії КРПП в національному, земельному й організаційному питаннях та очолив «розламівців». У 1928 році Комінтерн виключив його з партії за шумськізм. У 1932 році Васильків добровільно виїхав з родиною на Україну, де був арештований у травні 1933 року і того ж року розстріляний.

Роман Кузьма (Турянський), нар. 1896 року в Стріівці, Збарзького повіту на Тернопільщині. Студент медичного факультету у Львові. Член драгоманівки, згодом ІРСД. Головний ідеолог і теоретик КПЗУ. Після відступу УГА за Збруч Турянський перейшов у 1919 році до Червоної армії і вступив до КП(б)У. У 1921—24 роках на партійних та державних посадах в УРСР. У 1924 році Турянський у Берліні для роботи в КПЗУ. У 1926 році став представником КПЗУ в польській секції Комінтерну. Обвинувачений у шумськізмі та виключений з партії, Турянський добровільно виїхав до Москви в 1932 році. Арештований у 1933 році, загинув в ув'язненні 1940 року.

Людвік Розенберг (Чорний), нар. 1894 року. Вихованець української приватної гімназії в Рогатині, студент права. У 1911 році член Поале Сіон, згодом драгоманівки та ІРСД. Під час польсько-української війни в рядах УСС-ів. У 1920 році член української секції Компартії Чехо-Словаччини. З 1922 року секретар ЦК КПСГ та її представник на

⁸ В. Маланчук, Торжество ленінської національної політики, Львів, Книжково-журнальне в-во, 1963, стор. 169.

II з'їзді КРПП. У 1921—23 роках та в 1928 в рядах «розлашівців». Вбитий радянськими «визволителями» Львова в 1939 році.

Федір Палащук (Конар), нар. 1895 року на Рогатинщині. Учень Бережанської гімназії і член «Молодої України», драгоманівки та ІРСД. Під час визвольних змагань у рядах УСС-ів. У 1920 році член Ревкому УГА і наркомом фінансів у тимчасовому уряді Галицької Соціалістичної Радянської Республіки (Галревкомі). З другої половини 1920-их років працював на державних посадах у Москві, як заступник керівника Держвидаву, Промбанку СРСР, комісара земельних справ СРСР. Арештований 1933 року, був обвинувачений за саботаж у сільському господарстві і за голод на Україні, розстріляний як агент чужоземної розвідки.

Друга за чергою організація, яка відіграла вирішальну роль в процесі формування КПЗУ, — це УКП (боротьбісти). Як згадано вище, на початку 1919 року Максимович⁹ разом з членом КП(б)У Василем Сірком та боротьбістами Михайлом Яловим і Миколою Христовим прибули в Станиславів і стали підготувляти конференцію, на якій засновано партію й обрано її перший центральний комітет на чолі з Максимовичем. У травні цього ж року, коли Червона армія підійшла до кордонів Галичини, крім вищезгаданих боротьбістів, група підпільників, до складу якої входили також боротьбісти Шумський та Гнат Михайличенко, прибула до Проскурова з метою підняти повстання в Тернополі. Засновано Оргбюро, яке скерувало Шумського на фронт, а Михайличенка до Тернополя. Від січня до кінця березня 1920 року діяла ще окрема організація галицьких боротьбістів під назвою УКП (боротьбістів) Наддністрянщини — Галицької, Буковинської і Угорської України. Ця група створила Тимчасовий крайовий комітет УКП (боротьбістів), видавала газети «Наддністрянський комуніст» та «Галицько-буковинський комуніст».

⁹ Карло Саврич (Максимович), нар. 1892 року в с. Кукільники, Рогатинського повіту. Після закінчення гімназії у Станиславові Максимович був студентом юридичного факультету Львівського університету. Під час війни опинився на центральних українських землях, де в 1918 році приєднався до боротьбістів. На початку 1919 року організував установну конференцію КПСГ та став головою її ЦК. Після відступу Червоної армії у другій половині 1920 року був на підпільній роботі у Львові. З початком 1921 року виїхав до ЧСР і згодом до Відня, де організував Закардонний комітет КПСГ. У 1922—23 роках працював секретарем посольства УРСР у Варшаві під проводом О. Шумського. З 1926 року перебував у Харкові, як представник КПЗУ в ЦК КП(б)У. Обвинувачений у шумськізмі, був переведений у січні 1928 року до Москви і згодом в Астрахань. Арештований 1933 року і обвинувачений у приналежності до УВО і до неіснуючого Всеукраїнського боротьбістського центру — був розстріляний того ж року разом з іншими провідниками КПЗУ.

Треба згадати також організацію, яка оформилася в Дрогобичі в листопаді 1918 року під назвою «Соціалісти-комуністи». Під кінець того ж року «Соціалісти-комуністи» створили робітничі ради в Стебнику і Дрогобичі і в січні 1919 року на з'їзді, скликаному соціал-демократами, виступили проти ЗУНР, за встановлення радянської влади. 14—15 квітня 1919 «Соціалісти-комуністи» організували невдале повстання в Дрогобичі. Приблизно в той самий час ліві соціал-демократи в Станиславові створили Селянсько-робітничу раду, опозиційну до ЗУНР. Врешті, в Стрию діяла фракція Жидівської соціал-демократичної партії, провідник якої виступав на I конгресі Комінтерну, як представник КПСГ.



Політику КПЗУ двадцятих років не можна розглядати й оцінювати з таких позицій, як політику УНДО, радикалів чи УСДП. Компартія Західньої України не була легальною організацією, її засоби й форми дії були цілком відмінні, підпільні. КПЗУ була революційною підпільною партією, метою якої було повалення існуючого ладу. З другого боку, і цілком зрозуміло, КПЗУ обстоювала права українського народу на вільний розвій національної культури, мови, шкільництва і т. д. Очевидно, були і красномовні виступи в польському соймі. (У 1924 році чотири послы УСДП об'єдналися з двома послами комуністичного Союзу пролетаріату міста і села і таким чином створили Комуністичну посольську фракцію). Але щоб оцінити стосунок КПЗУ до української проблеми, треба розглянути відносини між КПЗУ і КРПП щодо трьох питань: національного (в ідеологічному контексті), організаційного і земельного. По суті всі три питання взаємно пов'язані.

Треба мати також на увазі такі обставини: з 1919 року КПСГ входила на правах самостійної секції в Комінтерн; до кінця 1920 року вона була складовою частиною КП(б)У; а з кінця 1920 року КПСГ діяла на території, окупованій Польщею, де існувала КРПП, при чому окупація Східньої Галичини в міжнародних актах визнавалася тимчасовою. Отже, виникало питання, хто має виконувати функцію «опікуна» КПСГ.

Першим відомим документом щодо цього питання є рішення Малого бюро Комінтерну з листопада 1920 року скликати конференцію представників компартій Східньої Галичини і Польщі в Берліні. Досі не відомо, що конференція вирішила, чи взагалі вона відбулася. Згодом, на початку грудня 1920 року, була підготована угода між КРПП і КП(б)У у справі КПСГ. Угода ствердила, що КПСГ становить обласну організацію КРПП, що її керівний орган має бути Виконавчий комітет (замість ЦК). Про земельну політику партії не було жодної згадки. На підставі цього домовлення КРПП вислала своїх представників до Галичини. Одним словом, по-

літика КРПП зводилася, як писав один з її прихильників, «до ліквідації назви КПСГ, до перетворення її на звичайну обводову, чи окружну, організацію КРПП у Східній Галичині, з чоловім кличем Радянська Польща».¹⁰ У результаті певна група КПСГ почала чинити опір, домагаючись автономії в складі КРПП. На засіданні ЦК 10 січня 1921 два члени — Васильків і Сидір Сенік — заявили про свій вихід із ЦК. У листі до КП(б)У і Комінтерну від 15 січня Васильків склав таку заяву: «Причин до такого становища є багацько, найважливіша була охота змінити відношення КПСГ до III Інтернаціоналу в тому напрямку, щоб КПСГ підлягала Третьому Інтернаціоналу через Варшаву посередньо; хотіли створити в цей спосіб з цього краю так ріжного мов би губернію Польщі, що з психологією українського селянства абсолютно не згоджується».¹¹ Отже, створилося дві групи: прихильники КРПП, або каернепівці, і прихильники Василькова, себто васильківці. Останні згодом заходилися творити самостійну партію.

Політика польської компартії була результатом т. зв. люксембургіянства в національному і земельному питаннях. У плятформі I Установчого з'їзду КРПП в грудні 1918 року зазначалося: «У період міжнародної соціалістичної революції, яка знищує залишки капіталізму, польський пролетаріят відхиляє всякі такі кличі, як автономія, самовизначення... Для табору інтернаціональної соціалістичної революції справа границь не існує».¹² Далі, в земельному питанні КРПП висловилися за націоналізацію землі, у той же час заперечувала її розподіл і рекомендувала створювати великі громадські господарства.

Заходи й вимоги васильківців примусили КРПП піти на поступки. Результатом цього була нова угода, цим разом з участю представників КПСГ 12 квітня 1921. КРПП визнала автономію Компартії Східньої Галичини і її керівний орган — як ЦК. Одначе в червні КРПП відмовилася від угоди. У результаті васильківці почали шалену агітацію між селянством, спрямовану на відірвання Галичини від Польщі і її об'єднання з УРСР. На допомогу в цій акції вони пробували організувати військовополонених УГА, інтернованих по таборах у Чехо-Словаччині. КРПП знову пішла на поступки. У новій угоді від 6 липня 1921 міститься визнання права на самовизначення, хоч КРПП ще не відважилася вжити самого терміну «самовизначення». З другого боку, у додатковій заяві польські комуністи роблять натяк на існування націоналістичного ухилу в лавах КПСГ.

¹⁰ Г. Бараба (Григорій Іваненко), Дещо про перший і другий розлам в компартії Західньої України, «Західня Україна», ч. 10, 1930, стор. 27.

¹¹ Там само.

¹² *KPP. Uchwały i rezolucje*. Tom I, Warszawa, Książka i wiedza, 1954, стор. 42—43.

Щоб здійснити угоду, Стефан Круліковський прийшов до Галичини і розв'язав обидві групи. Обрано спільний ЦК під загальним проводом КРПП. У серпні 1921 року спільний ЦК обирає делегатів на I т. зв. Святоюрський з'їзд партії. (Відбувався він у приміщенні народної школи ім. Грінченка біля собору св. Юра). По суті з'їзду не проведено, бо польська поліція виарештувала всіх делегатів. Продовжуючи обстоювати свої вимоги, васильківці перетворили в 1922 році свої партійні організації по селах на військово-партизанські гуртки (бойвки) із завданням викликати збройне повстання. Поглиблюється розлам і під час виборів до польського союму наприкінці 1922 року. Каєрпелівці створюють Союз пролетаріату міста і села і беруть участь у виборах. Васильківці включаються у загальний український бойкот виборів. Щойно в червні 1923 року об'єднана конференція обох груп обрала делегатів на II з'їзд КРПП.

Відбувся цей з'їзд у кінці вересня — на початку жовтня 1923. Справа розламу була далі на порядку нарад з'їзду. В основному провідна група в польській компартії — Варський, Валецький (Горвіц) і Костшева — вирішили погодитися на вимоги галицьких комуністів. Варський, наприклад, склав таку заяву: «Мусимо визнати, що в боротьбі за революцію ми не вмiли знаходити союзників там, де вони були. Тому селяниновi, який боровся за землю, денационалізованому і безправному селяниновi Східної Галичини ми не мали що сказати».¹³ Виступаючи, як представник Комінтерну Карл Радек (засуджений 1937 року у процесі П'ятакова на 10 років ув'язнення) загоркнув дуже дразливу для польських комуністів справу їхнього ж таки націоналізму: «Наше ставлення до білорусів і українців є для нас історичним іспитом, а саме, чи ми — польська робітничка класа звільнили себе з-під впливу націоналістичної ідеології. Кожен польський комуніст, який відчуває внутрішній опір у цих справах, повинен рiшуче з ним боротися, бо у вирішальному моменті цей опір може стати містком, що пов'яже його з буржуазією. На це складається багато причин, не тільки націоналізм... Неспроможність чіткого з'ясування цієї справи утруднює нашу роботу в корінній Польщі».¹⁴

Отже Радек висловився досить ясно. Підтримка домагань васильківців була дуже делікатною справою, якщо виходити із націоналізму самих комуністичних провідників і, очевидно, польської робітничої класи взагалі. Тим польським комуністам, які хиталися в поглядах на це питання, представники КП Східної Галичини Остап Длуський (А. Лянгер) заявив: «Товариш Пестронг має сумніви щодо того, як пого-

¹³ *II Zjazd Komunistycznej Partii Robotniczej Polskiej (19. IX.— 2. X. 1923). Protokoły obrad i uchwały.* Warszawa, Książka i wiedza, 1968, стор. 175—180.

¹⁴ Там само, стор. 325.

дити два націоналізми — польський і український, як ми дамо собі раду зі Львовом і з Вільною. Ще прийде час, коли польські патріоти радо позбудуться Львова і Вільни, щоб втримати Варшаву».¹⁵ З другого боку, деякі польські комуністи мотивували свої погляди на розв'язку українського питання в Галичині економічними міркуваннями. Їм відповів Л. Розенберг, що такі аргументи «пахнуть бориславською нафтою».¹⁶

Кінець-кінцем з'їзд ухвалив т. зв. ленінські резолюції щодо національного і земельного питань, тобто визнав право українців на самовизначення й об'єднання з УРСР та на поділ землі без викупу.

Постанови другого конгресу Комінтерну були затверджені п'ятим конгресом 1924 року, який прийняв спеціальну резолюцію про українське питання: «Українська проблема становить одну з найважливіших національних проблем у Середній Європі... З'їзд заявляє, що українські проблеми в Польщі, Румунії і Чехо-Словаччині становлять одну українську проблему, яку слід розв'язати одним способом».¹⁷

Не зважаючи на цю резолюцію Комінтерну, Г. Зінов'єв (розстріляний 1936 року) поставив на другому з'їзді КПЗУ, що відбувався в Большево під Москвою 11—28 жовтня 1925 року, пропозицію скреслити постанову про право на самовизначення й об'єднання з УРСР. Зінов'єва підтримали майже всі присутні на з'їзді «гості» — представники Комінтерну, Комуністичної партії Польщі і Комуністичної партії (більшовиків) України. Єдиний Микола Скрипник виступив у своїй промові проти пропозиції Зінов'єва і вона була відкинута.



Дальший розвиток історії КПЗУ можна схарактеризувати загальними рисами. Виступи О. Шумського і К. Максимовича в 1927 році викликали жваву середпартійну дискусію в рядах Комуністичної партії Західньої України. Більшість КПЗУ підтримала вимоги Шумського, й у висліді цього Комінтерн виключив цю більшість із партії. Проте, обидві групи — і «більшість» і «меншість» КПЗУ, продовжували свою діяльність у супроводі цькування з боку керівництва КП(б)У та арештів і ліквідації провідних діячів більшості КПЗУ в 1933 і 1936 роках. Врешті, влітку 1938 року виконком Комінтерну розв'язує Комуністичну партію Західньої України з огляду на «масове проникнення ворожої агентури в ряди її керівництва».¹⁸

¹⁵ Там само, стор. 246.

¹⁶ Там само, стор. 245.

¹⁷ „Resolution on the National Question in Central Europe and the Balkans“, *The Communist International* (New Series), No. 7 (Dec. 1924 — Jan. 1925), p. 95.

¹⁸ «За правильное освещение истории Коммунистической

Треба підкреслити, що історіографічна плутанина віце-міністра Валентина Маланчука в питаннях історії КПЗУ не така вже безцільна. Адже «чемоданна» теорія виникнення КПЗУ повинна бути ще одним «доказом» на те, що всі блага в історії українського народу приносяться (чи, може, «переносяться») зі сходу. Мовляв, слабо розвинена і відстала Галичина, де всі були «рівні і бідні», не була спроможна викликати появу КПЗУ. На такому ж становищі, виходить, перебуває Західня Україна ще й сьогодні, бож після понад 25 років «будівництва комунізму» вона й далі неспроможна висунути на посаду першого секретаря Львівського обкому партії когось із місцевих діячів партапарату: їх постійно «приносять» і «переносять» зі сходу.

Історичні «зауваження» В. Маланчука мали вже свої практичні наслідки: переслідування українських вчених і дослідників у західній Україні.¹⁹ Жертвами цих репресій мали бути: проф. Олександр Ю. Карпенко, автор багатьох праць з історії революційного руху в Західній Україні, що його звільнено з праці у Львівському університеті та в Інституті суспільних наук АН УРСР, як також доцент Степан М. Злупко. Треба думати, що це не звичайний собі збіг обставин. О. Ю. Карпенко — один з найактивніших дослідників ІРСД та раннього періоду КПЗУ. Не підлягає сумніву й те, що справа С. М. Злупка пов'язана з його прихильним ставленням до діяча УСДП Володимира Левинського, діяльність і погляди якого не надто до вподоби В. Маланчукові.²⁰

партії Западної України», «Коммунист» (Москва), ч. 10, 1963, стор. 37.

¹⁹ Газ. «Свобода» (Джерсі Сіті), 8 грудня 1971.

²⁰ С. М. Злупко, До 90-річчя від дня народження В. П. Левинського, «Український історичний журнал», ч. 7, 1970, стор. 116—118. Недавно В. Маланчук твердив, що В. Левинський «не раз обстоював ідейно шкідливі позиції, стояв близько до „націонал-соціалів” і дрібнобуржуазних націоналістів типу Винниченка». Див. В. Маланчук, «Научность, идейная стойкость, классовый подход», «Правда Украины», 29 червня 1971.

Психологічна і політична еволюція, як передумова революції

Анатоль Камінський

Зміна режиму, переворот, *coup d'état*, палацова революція — це ще не визвольна революція, хоч і кожне з цих явищ може бути формальним її початком, виявом чи й навіть її завершенням. Взагалі зміна певного стану, звичайно насильними чи й комбінованими насильно-еволюційними засобами, ще не означає, що в даному випадку маємо справу з визвольною, національною революцією в сучасному розумінні цього слова. Поняття революції, і зокрема визвольної революції, є куди складнішим соціологічним процесом і визначається певними засадничими рисами, не залежними від самого факту зміни, зокрема ж зміни з допомогою насильних засобів.

Пишучи про революцію в широкому розумінні цього слова, Ганнаг Арендт твердить, що «насильство не в стані визначити поняття революції, так само, як і зміна», що «тільки там можна говорити про революцію, де зміна відбувається, як започаткування цілком нового, де насильство застосовується для створення цілком нової форми правління, для встановлення нового політичного організму, де визволення з-під ґніту спрямоване щонайменше на встановлення свободи».¹ Авторка підкреслює два основні елементи революції: новість чи краще — початок нового, і свободу, посилаючися на відомий вислів Кондорсе 1793 року, що «слово „революційний” можна прикладати тільки до таких революцій, метою яких є свобода».² Справжньою революцією для Г. Арендт була американська визвольна революція, що її вона називає «тріумфально успішною» на протязі до французької революції, «яка закінчилася горем».³

Для нас таке поняття революції найбільш сприйнятне і влучне, хоч воно суб'єктивне й ідеологічно виразно зорієнтоване. Немає ж бо сумніву, що не можна відмовити права на назву революції цілому рядові революційних процесів, мета яких не була тотожна з новістю і свободою у розумінні Г. Арендт, які не відповідають усім вимогам такої дефіні-

¹ Hannah Arendt, *On Revolution*, The Viking Press, New York, стор. 28.

² Condorset, „Sur le sens du mot Revolutionnaire“, *Oeuvres 1847—1849*, Vol. VII.

³ Hannah Arendt, *op. cit.*, стор. 49.

ції. Авторка, як відомо, писала не тільки про революцію, як таку, але про визвольну демократичну революцію Америки в сенсі західної ліберальної демократії. Але, тим не менше, ті елементи, що їх Г. Арендт підкреслила як центральні, є дуже актуальні у визначенні суті майбутньої української революції, яка напевно включатиме започаткування політичного нового і свободу. Ще в минулому столітті Т. Шевченко писав, що Вашингтона діждемося й ми колись.

Очевидно, у випадку американської революції «початок нового» виявився не тільки у поставанні нового республіканського режиму, копійованого в основі на принципах Монтеस्क'є про розподіл влади, але у виникненні цілком окремої нації, з окремою філософією буття, після того, як був переможений окупант-завойовник.

Лев Ребет з'ясував такими словами цей процес: «Американська нація оформилася політично-державним актом, проголошенням самостійности тринадцяти колишніх англійських колоній (1776). До цього часу американці належали і політично, і культурно до англійської нації. Після політичного відокремлення від Англії культура залишилась далі та сама. Змінився тільки політичний статус Америки. Інші політичні ідеали, свобода, рівність, народоправство і т. п. стали осередком кристалізації американського національного почуття. Тому й американське поняття нації витворилося односторонньо на політичному ґрунті без глибокого зв'язку з окремою культурою, без повного опертя на народність».⁴

Для нас питання формування нації в такому чи іншому розумінні відпадає, бо українська нація існує як оформлений суспільний організм, з виразною національною ідентичністю, тобто з усіма об'єктивними і суб'єктивними прикметами нації. Українська національна особовість відповідає всім основним кваліфікаціям і критеріям різних дефініцій нації, включно навіть із вимогою формальної державности. І це незалежно від того, що по нинішній день історичні вороги України намагаються зусильно і безперервно цю українську ідентичність ослабити, затерти, вбгати у ширші асиміляційні імперські формули і звести її в найкращому випадку до аморфної етнічно-культурницької маси.

Останнім хронологічно з таких намагань є нова концепція радянської нації, яка мала б складатися з окремих радянських народів. Базою такої «єдиної радянської нації» мало б бути не тільки спільне історичне минуле всіх радянських народів, яке на практиці визначає «історичне минуле» самих росіян і всіх варіантів «дружби» не-російських народів, але передусім соціалістична чи комуністична ідеологія, яка є головним і вирішальним чинником у цементуванні такого «єдинотвору». Чи не найкраще схопив суть його І. Помен-

⁴ Лев Ребет, Теорія нації. В-во «Сучасна Україна», Мюнхен, 1955, стор. 63.

лов у програмній статті в газеті «Правда».⁵ Деякі з його тверджень заслуговують на те, щоб їх зачитувати. Так, наприклад, Помелов пише, що «радянський патріотизм не відкидає, а, навпаки, включає повагу до здійснених у минулому народних подвигів в обороні Батьківщини від іноземних загарбників, до боротьби проти самодержавства, кріпосництва і капіталізму, а також до прогресивної демократичної культури і мистецтва... Але радянський патріотизм принципово не обмежується тільки визначенням такої прив'язаності до рідної місцевості... Патріотичний обов'язок закликає гаряче турбуватися про благо цілої соціалістичної батьківщини. Об'єктивний процес зближення соціалістичних націй вимагає всесторонньої підтримки для збагачення радянського патріотизму, який висловлює загальну відданість усіх народів СРСР їхній соціалістичній Батьківщині... Могутня співдружба народів СРСР базується на одності соціалістичного укладу їхнього життя» (підкр. наше — А. К.). Заключний висновок І. Помелова: «Кожна радянська республіка — це органічна частина Союзу РСР; її економіка — невідривна частина єдиного загальнодержавного організму... кожна з національних культур — частина загальної духової скарбниці усіх радянських народів».

Практичний шлях до цього веде, як звичайно, через «всестороннє зближення націй». Все це — нічого нового, так само, як не є новою ціла концепція єдиного «соціалістичного радянського народу», утотожнювана тут виразно з російським шовіністичним імперіялізмом. Новою є тільки спроба певної псевдонаукової дефініції такого «новотвору» чи пак «єдинотвору», яка формально нав'язує до концепції марксістської надбудови спільної соціо-економічної бази, а на ділі до старої дефініції Г. Єлінека про «безнаціональні держави» і конкретно до перекрученого поняття «спілки» (Gesellschaft) Ф. Теніеса, який усі суспільні творива ділив на базовані на почуванні спільноти (Gemeinschaft) і радше на розумі — спілки. А практично — це своєрідна і чудернацька паралеля до середньовічної засади «чیه правління, того й релігія» — «*сuius regio, eius religio*», з тим, що релігію репрезентує тут «соціалістична» ідеологія, проголошувана «екс катедра» з Москви.

Теніес твердив, що модерна нація — це спільнота, основана на почуванні, рівнозначним відповідником якої буває держава. Тому нація нормально прагне до створення своєї держави. «У своїй істоті вона характеризується до певної міри вольовими прямунаннями, ядро яких полягає в тому, що відповідні почування поширюються по змозі серед якнайбільшого загалу людей».⁶

⁵ *И. Помелов, «Советский социалистический патриотизм», «Правда», 8 січня 1971.*

⁶ *Див. І. Бочковський, Наука про націю та її життя. 2 вид. Нью-Йорк, 1958, стор. 44.*

Якщо мова про співвідношення між народом і нацією, зокрема у їхньому взаємному формуально-історичному аспекті, то Тенієс виразно стверджував, що «народ — це первісне живло суспільного життя; нація ж — це яскраво новітнє поняття. Народ — це груба, природна біологічна дійсність, нація ж скорше ідея, соціологічний ідеал. Поняття народу є зв'язане з широкими масами низів; натомість нація є ідеєю верхніх керуючих верств, від яких вона щойно зацеплюється народові. Сучасний патріотизм має зв'язок не з народом, а з нацією».⁷

Відомий український географ і націолог Степан Рудницький писав, що «національне почуття суспільности все було, є і буде на всю будучину найважливішою підвалиною державности». Щождо «безнаціональних» держав, тобо на ділі багатонаціональних чи, як їх Рудницький називав, «інтернаціональних мозаїкових держав», то, за його ж твердженням, «вони існують тепер і, може, все будуть існувати, можуть бути великі, вони можуть виглядати могутні і цвітучі, вони можуть навіть вирости на всесвітні потуги (держави асирійців, персів, македонців, римлян, арабів, монголів і т. д.), але всі вони є завсіди продуктами забору й насилля одних народів над другими... Завсіди мусить бути в такій державі один пануючий народ. Від більших чи менших успіхів цього народу в асиміляційній, винародовлюючій роботі супроти поневолених народів залежить тривкість і сила стосовної мозаїкової держави... Новіша історія вчить непереможними дійсностями, що держави національно мішані не можуть існувати, одинокий позірний виїмок творять ніби дрібні держави, як Швейцарія чи Бельгія... Всі більші мозаїкові держави мають натомість виразний наклін до слабости і занепаду».⁸

Лев Ребет стверджує, що «підбите, безправне населення не вважає таку державу своєю, воно чинить цій державі опір, бодай пасивний. У багатонаціональній імперії підметом є тільки панівний елемент, який після процесу асиміляції перетворюється в панівну клясу. Неспільнотна держава має тому як правило характер деспотії, в якій вирішальну роллю відіграє кляса вельмож».⁹

Історія доводить, що цієї органічної слабости багатонаціональної держави не можна заступити жодними навіть найбільш універсальними ідеологіями. Такою ідеологією була, наприклад, християнська релігія за середньовіччя, що про неї ми писали вище. Не зважаючи на весь її величезний моральний і політичний потенціал, вона не в силі була стати цементом і базою державних організацій і при першому вияві націоналізму мусіла здати свої позиції супроти національної

⁷ Там само, стор. 25.

⁸ Степан Рудницький, Українська справа зі становища політичної географії. Берлін, 1923, стор. 87—88.

⁹ Лев Ребет, цит. тв., стор. 77.

держави. Немає жодного сумніву, що ідеологія християнської церкви була куди сильніша у своїй ідейній і моральній всеосяжності стосовно тодішнього світу, ніж сучасна комуністична ідеологія супроти теперішнього модерного світу з його нуклеарно-компютерською технологією і емансипованістю мас.

Ні для кого не є таємниця, що російська, чи пак радянська, «соціалістична» ідеологія вже давно виявлена з усякого справжнього ідейно-етичного і науково-програмового змісту в наслідок глибокої і загальної бюрократичної дегенерації цілої системи, яка почалася ще за Сталіна і продовжується тепер за Брежнєва. Навіть для таких переконаних ідейно комуністів, як проф. Варга чи Роже Ґароді, «у радянській ідеологічній системі марксизм перестав бути науковою методою і став абстракцією і догмою, які мають виправдувати всі заходи режиму».¹⁰

Про дегенерацію комуністичного руху в СРСР, яка призвела до виникнення етатизму олігархічного типу з новою соціально-економічною, класовою системою, висловлюється подібно югославський комуніст і вчений проф. Светозар Стоянович. Він стверджує, що «в олігархічному етатизмі монополія панівної класи на господарське, політичне, культурне і духовне життя є безпосереднім і всеохопним... Розвиток цієї особливої форми етатизму був зумовлений цілим рядом факторів: феодално-капіталістичною системою, недорозвиненістю робітничої класи, капіталістичним оточенням, відсутністю елементарної демократичної традиції, загальним низьким культурним рівнем і т. д... Суттю цієї етатистичної класи є те, що вона виводить свою економічну владу з політичної, у той час, як у випадку з буржуазією, воно було навпаки...» З'ясувавши так суть радянського етатизму, Стоянович стверджує: «Самозрозуміло, що вирвати владу цій етатичній класі (партійних бюрократів-чиновників — А. К.) є неможливо без класової боротьби пролетаріату. Олігархічний етатизм здійснив насильну індустріалізацію і здійснює її далі; але саме таким чином він створив свого власного „гробокopatеля“ — індустріальний пролетаріат...»¹¹

У більш лагідному і позитивному формулюванні повторив, зрештою, те саме Роже Ґароді, пишучи що «важливо ствердити в марксизмі і на теоретичному рівні нові діалектики, в якій суперечності можуть розвиватися на базі самого соціалізму...» Звідси, до речі, його вимога визнати плюралістичність комуністичних систем і відізолювати радянську систему, як одну із її zdeгенерованих форм.

¹⁰ Bernard Gasset, *Le testament de Varga*. Introduction de Roger Garaudy. Paris, 1970.

¹¹ Svetozar Stojanović, *The Etatist Myth of Socialism (Der etatistische Mythos vom Sozialismus)*, *Ost-Probleme*, Nr. 17, 25. 8. 1967, стор. 463 (переклад з „Praxis“, міжнародне видання), Zagreb, Nr. 2, 1967.

Керівні інтелектуальні і технократичні кола в самому СРСР все частіше говорять сьогодні про неспівмірність і невідповідність сучасної радянської ідеології у відношенні до вимог теперішнього складного життя і трактують її як перешкоду для дальшого духового, наукового, суспільного й економічного розвитку. А. Сахаров, батько радянської гідроенергетичної бомби, перестерігав виразно, що коли буде продовжуватися сьогоднішній «ідеологічний» курс в СРСР, занепад радянської економіки й науки неминучий. У листі до Брежнєва, Косигіна і Підгорного д-р Сахаров писав, що «перешкодою для розвитку нашої економіки треба шукати поза нею — в політичній і суспільній діяльності, і всі засоби, які не зможуть саме їх елімінувати, залишаться неминуче без наслідку...» Вихід з цієї кризової ситуації Сахаров добачає в демократизації, яка, на його думку, єдина разом із «загальною поінформованістю може привернути нашому ідеологічному життю його динамізм і творчість і зліквідувати бюрократичний, догматичний і гіпокризійний стиль, до якого прив'язують сьогодні стільки ваги».

Ці думки Сахарова покриваються майже повністю з комуністичними ревізіоністичними голосами на Заході, головне з кіл італійської і французької компартій. Найяскравіше висловлює їх однак вищезгаданий Гароді, який, аналізуючи сучасний радянський режим, стверджує виразно, що «ця бюрократична, централізована й авторитарна концепція (правління — А. К.) була і є головною перешкодою для реалізації економічної реформи, політичної демократизації і визволення культури».¹²

У радянській викривленій формі російського комунізму Гароді вбачає загрозу для всього комуністичного руху, чи, як він його визначає, «соціалізму». Причина цього в тому, що радянська система не дає можливості «достосувати суспільні відносини у їхній сукупності до вимог величезних наукових і технологічних змін», які сьогодні відбуваються. «Сучасні радянські керівники, — каже Гароді, — є прямою перешкодою для здійснення цих засадничих змін не тільки в СРСР, але і поза ним, вони є перешкодою в кожній спробі в тому напрямі, зокрема в інших соціалістичних країнах, які шукають таких моделей соціалізму, які відповідали б їхній суспільній структурі і національній історії».¹³ Отже, російський комунізм не то що не може бути основою якогось нового «радянського народу», але й неспроможний навіть стати базою для «соціалістичної співдружби народів».

Так само, як Сахаров, Гароді базує свої твердження на новому укладі соціально-економічних відносин, отієї сучасної «марксистської бази», суттю якої є саме «теперішня наукова і технологічна революція». «Ця революція, — твер-

¹² Roger Garaudy, *The Turning Point of Socialism*. Fontana, Collins, 1970, стор. 117.

¹³ Там само, стор. 118—119.

дить Гароді, — виявляється у все більшій ролі науки у продукції й у зменшенні часової відстані між науковими винаходами і їхнім практичним застосуванням...»¹⁴ У суспільних взаємозв'язках цього «нового зміненого укладу відносин між наукою і технологією» саме й міститься її сучасна соціальна надбудова, яка є цілком інакша, ніж вона була в 19 і в першій половині 20 ст. «Коли до половини 20 ст. вимоги технології і продукції були в основному головними мотивуючими факторами в науковому процесі, — стверджує Гароді, — то сьогодні науковий прогрес є мотивуючим фактором у розвитку продукції. Науковий прогрес її попереджує і веде її, замість слідувати за нею. Так, наприклад, теорії Айнштайна опередили застосування нуклеарної енергії й весь розвиток атомової технології; кібернетика з'явилася на світ, ще заки почали вживатися компютери...»¹⁵

«У той час, — пише Гароді, — коли індустріальна революція, чи просто індустріалізація вела до поділу і все детальнішої аналізи праці, нова наукова і технологічна революція завершила це спрямування індустріальної революції, скеровуючи її не тільки до аналізи, але й одночасної синтези». З цього виводиться також дуже важливий «зворотний уклад» у відносинах між підметом і предметом індустріалізації. Так, «коли індустріальна продукція за своєю природою виявляла досі тенденцію нехтувати підметністю робітника, при чому ця людина-робітник, обмежена тільки служінням, як частина машини, ставала предметом, підлеглим машині, як підметові (бо й, зрештою, він сам був тільки додатком до машини), то сьогодні — компютеризація продукції і її адміністрування прямує до того, щоб поставити людину поза безпосереднім виробництвом: над машиною — для аналізи і програмування, під машиною для вирішування і орієнтування, і на рівні з машиною — для її контролювання...»¹⁶

Звідси, у свою чергу, виникають нові поважні наслідки, а саме — формування нового типу економічного зростання. Так, «коли досі економічне зростання залежало в основному від акумуляції капіталу і збільшення числа активно задіяних», то «відтепер воно буде все більше залежати від самих наукових дослідів, від швидкого поширення компютеризованих повністю систем і від людської якості робітників (підкр. наше — А. К.), які вигадують, контролюють і

¹⁴ Там само, стор. 22. Для ілюстрації варто пригадати дані про відстань часу від винаходу до застосування його в практиці: 112 років для фотографії (1727—1839); 56 — для телефону (1820—1876); 35 — для радіо (1867—1902); 15 — для радара (1925—1940); 12 — для телевізії (1922—1934); 6 — для атомової бомби (1939—1945); 5 — для транзистора (1948—1953); 3 — для інтегрального замкненого кола (1958—1961). Дані взяті із «The American Challenge», J. J. Servan-Schreiber. Discus Books. New York, 1971, стор. 80—81.

¹⁵ Там само, стор. 23.

¹⁶ Там само, стор. 24.

плянують продукцію та її адміністрування».¹⁷ Тому ж «нова наукова і технологічна революція вимагає нових форм керівництва», при яких «підметність робітника стає суттєвим фактором у розвитку продукції» і взагалі ставить на перше місце високоякісний, всесторонньо розвинутий людський потенціал.

У заклучних своїх міркуваннях Гароді стверджує, що в сучасному керівництві СРСР немає й найменшого розуміння всіх цих складних питань, які «вимагають найбільш радикальної революції в історії людства», революції, яка мусить міститися передусім у якнайширшій політичній демократизації системи, як першій передумові відповісти вимогам нового соціально-економічного укладу сил і відносин.

Неспроможність російського комунізму зрозуміти проблеми й вимоги нового часу зумовлена його політичною слабкістю, виявленістю, провінційністю. Цей комунізм не в стані бути сьогодні універсальною ідеологією для самих комуністів, для яких ідея нації і її безпосередні інтереси вже давно взяли верх над т. зв. інтернаціоналізмом. Зрештою, приклад комуністам різних країн подала сама Москва, яка у створеному нею СРСР поставила комунізм виключно на службу національним, імперським інтересам Росії. На тлі сучасного масового розвитку національної свідомості усіх народів, включно з недорозвиненими народами Азії й Африки, їхньої емансипації й претенсій на власне державне життя, роля комунізму, як універсальної ідеї, видатно зменшилася.

Факт, що комуністична ідеологія у російському викладі зійшла на практиці у догматизовану, спрощену і чисто утилітарну національно-російську імперіялістичну концепцію, позбавляє її всяких кваліфікацій справжньої універсальної ідеології. Це не випадок, що, з одного боку, російський комунізм став синонімом найбільш жорстокого і реакційного поневолення власного й інших народів, а з другого — призвів до конфліктів, розходжень і поляризації в самому комуністичному світі. Саме ця поляризація в комуністичному блоці і переріст націоналізму понад «російський інтернаціоналізм» в «народно-демократичних» країнах є виразним доказом того, що «соціалістична» ідеологія Москви в жодному випадку не може виконувати ролі «народотворчої основи». Самі російські комуністи вже давно зреклися усякого справжнього інтернаціоналізму і замінили його ординарним російським шовінізмом. Тому штучна концепція «єдиного радянського народу» надто слаба не тільки у своїй теоретичній, але передусім у практичній площині, не зважаючи на те, що Москва намагається форсувати її й далі з допомогою терору і репресій.

Все це не в силі, однак, заперечити нашу національну ідентичність, і тому головною проблемою української рево-

¹⁷ Там само, стор. 26.

люції саме й залишається усунення ворожої окупації та побудова нового суспільно-політичного ладу, базованого на основах ствердження нашої національної ідентичности, тобто тривалого відродження і переродження нашого народу. Таке утвердження національної самобутности і скріплення національного потенціалу зумовлює на сучасному етапі боротьби дальший процес психологічної і політичної еволюції української нації.

Дієздатна нація — це не що інше, як свідомість і воля, згідно з дефініцією Г. Кона, що «нація — це в першу чергу і в основному — стан розуму і акт свідомости», чи з визначенням Арнольда Тойнбі, що «національність так само, як і всі інші великі сили людського життя, не є нічим матеріальним, ні механічним, але суб'єктивним, психічним почуванням у живому народі». Визначальними для поняття нації були й залишаються — свідомість етнічно-культурної, історичної, економічної, національної спільноти, свідомість спільних національних інтересів і воля ці інтереси обстоювати, здійснювати і боронити. Все це явища психологічного порядку в першу чергу, бо лежать вони у площині волі і ментальности і визначають стан розвитку даного суспільного організму.

Саме ця *дальша* психологічна і політична еволюція є центральним питанням теперішньої визвольної боротьби, бо українська революція в майбутньому буде в першій мірі вислідною психологічної зрілості українства, результатом відповідного рівня національної свідомости і власнопідметної політичної культури. Коротко кажучи, їх досягнення — це передумова самої революції, її розгорнення, оформлення і завершення. І саме на деякі слабості й вади нашої національно-політичної психології та на їх виправлення й усунення мусимо сьогодні звертати всю нашу увагу й зусилля.

Як в одиниці, психологічна дозрілість нації відбувається у двох головних площинах: характеру й інтелекту.

Довголітнє поневолення України, зокрема в нові часи період сталінського терору, понівечили дошкульно й важко український характер і український інтелект. Українську людину нищили не тільки фізично. Ішли й ідуть безупинні намагання знищити її духовість, особисту гідність, її ментальність та індивідуальність. Довгими віками зацеплювала Москва українцям комплекси меншевартости, безбатченківства, безпідметности і незавершености. Нищили не тільки фізично, але й духово українську інтелектуальну верству. Припиняли розвиток власного національного думання, власної, самобутньої політичної культури. Український інтелект або душили, або держали на рівні провінційного служіння чужому центрові. Український політикум знищували ще в зародку, і українство зводили в найкращому випадку до аполітичного культурно-етнічного провансальства, проте — частіше до політичного холуйства.

Взагалі, якщо проаналізувати хоча б участь великої частини козацької старшини, пізнішого дворянства у поярмленні власної країни і ролі українського елемента в будівництві російської імперії, а далі участь наших земляків у російському протидарському резистансі і, вкінці, активність усіх теперішніх численних «самоотвержених» служителів радянської імперії, то нищівний характер цієї політичної язви на нашому національному організмі виявиться в усьому своєму страхітливому засягу.

У такій невідрадній ситуації треба говорити про жалюгідний стан нашої національної психології. І саме тому йдеться сьогодні передусім про психологічну еволюцію нашого народу, який протягом довгих сторіч був об'єктом проводжуваних окупантами безоглядних експериментів, що їх метою було розм'якшити український хребет і послабити український мозок. Безперервні намагання в цьому напрямку і привели до розхитання українського національного стрижня, до розкладу національної волі боротися за свою ідентичність.

Юліян Охримович, історик української політичної думки, писав про це явище так:

«В рядах загально-російського народництва було чимало українців по походженню, що більше, серед прихильників терору й політичної боротьби вони творили рішучу більшість. І не дивлячися на те, в ідеях південних революціонерів не знаходимо ніяких українських національно-політичних думок... Такі глибокі й широко освічені провідники революційного народництва, як ось: Стефанович, Дебогорій-Мокрієвич, Лизогуб, Кибальчич, Желябов та інші, що були по походженню українцями, не пробували навіть заложити окремої української соціалістичної групи, лиш вступили в ряди загально-російського руху і свідомо або несвідомо були помічниками обмоскалювання рідного народу».¹⁸

Мимоволі пригадуються тут слова гетьмана Петра Дорошенка, що «наш народ подібний до тростини, під більшою силою подається без ніякого опору».

Виправдання на холуйство, що є найгіршим видом вислужництва ворогові, не може бути, не зважаючи на всю його не раз «об'єктивну раціоналізацію», такі чи інші огляди і навіть на людське виrozumіння. Холуйство — це не що інше, як певна форма національної зради, і як цього роду суспільне явище воно мусить бути ставлене на «своє місце» поза межами особистої і національної етики і навіть усякого права — природного, позитивного, публічно-конституційного і навіть міжнародного.

Так зване ідеологічне виправдання холуйства, як, наприклад, у випадку участі українців у російському політичному житті з мотивів ідейного комуністичного переконання,

¹⁸ Юліян Охримович, Розвиток української національно-політичної думки. Львів—Київ, 1922, стор. 82—83.

теж на ділі не багато важить, бо тільки доводить слабкість власного українського політичного інтелекту на даному історичному етапі та політичну наївність наших комуністичних кіл. Факт, що в минулому так багато українських комуністів сліпо і наївно орієнтувалися на Москву і довіряли своїм російським колегам, ані не приносить їм чести, ані не є якимось активом на нашому національному конто. Але, коли в даному випадку ідеологічне захоплення й віра в універсалістичну доктрину комунізму можуть служити бодай частинним виправданням, то вже ніяк не можна виправдати такого поширеного сьогодні серед партійних, а то й культурницьких кіл в УРСР, ніким і нічим не вимаганого холуйства у відношенні до всього російського, до всього, що «зроблене у Москві» чи наказане звідти ж.

І ще одне: справа не в тому, що так багато українців у свій час щиро захопилися комунізмом, як універсалістичною ідеологією, яка мала встановити «рай» на землі. Відданість усякій гуманній, поступовій універсалістичній ідеї (теж і тоді, коли вона виявиться пізніше фальшивою) і готовість за неї боротися може бути виявом більшої чи меншої шляхетності індивідуума. Справа однак у тому, що в нашому випадку часто буває так, що захоплення універсалістичною ідеєю було однозначним із запереченням власного особистого і національного «я». У той час, як росіяни, китаїці, німці, англійці чи французи, ставши комуністами, не зрікаються і не лепковажать своєї національності, чомусь тільки українець, прийнявши комуністичну ідею чи партквиток, позбувався звичайно своєї українськості і в дальшому в силу об'єктивної дійсності ставав політично росіянином чи «радянським громадянином».

Яка різниця, наприклад, між кирило-методіївцями 19 століття, як речниками певної універсалістично-регіональної ідеології слов'янофільства і нашими комуністами 20 століття? Для перших, не зважаючи на всю їхню «слов'янськість», політичним орієнтиром залишався Київ, для других, українських комуністів, від самого початку була завжди таким орієнтиром Москва. До речі, не беручи до уваги чисто політичного чинника, маємо тут справу, як і в багатьох інших випадках — по лінії культури, літератури, економіки, — з своєрідним психологічним росіянством, яке свідомо і підсвідомо наперствувалося на українській психіці й у висліді схиляло багатьох із наших земляків у бік московської Півночі.

Абстрагуючися від деяких теорій, концепцій і поглядів Дмитра Донцова, треба визнати його величезну заслугу в тому, що саме він яскравіше і повніше, ніж будь-хто до цього часу, схопив суть українського вислужництва й холуйства і вказав на його небезпеки. І це незалежно від того, що у своєму нахилі до крайностей він переоцінив саму російську ментальність і, з одного боку, надав їй якихось надлюдських містичних прикмет, у тому числі й могутностей, а з другого

— звів її до брутального примітивізму. У суті речі виглядає, що заабсорбованість Донцова російською загрозою зумовлена якимось майже іраціональним страхом, який він хоче компенсувати вказуванням на диявольську природу російського політичного мислення і водночас із штучним намаганням звести весь російський світ до ординарного варварства. Проте, залишаючи ці моменти на боці, не можна не визнати правильності і чіткості його поглядів на саму проблему холоуїства.

Проблема холоуїства у стосунку до Росії має вагу не тільки в його поширенні й розмірах, але в тому глибокому психологічному і ментальному утвердженні, яке виглядає на своерідну політичну шизофренію, що охоплювала цілі окремі кола нашої суспільності на протязі історії. З цієї національно-політичної шизофренії виростав постійно двоподіл льояльностей, при якому за українством залишається тільки кровно-особиста, ніби племінна прив'язаність до фолкльорної культури, вишивок, борщу і галушок, а політична льояльність належить такому чи іншому російському імперіяльному центрові.

У розвитку української суспільної думки таке явище повторюється постійно. Ю. Охримович, писав у цитованій вище праці таке про стан нашого політичного мислення 1860—80 років:

«Головними складниками національної ідеології української інтелігенції були ті самі елементи, що й у перших наших письменників, цебто любов до української історії, мінувшини, головне до козаччини (козакофільство), любов до народної мови, звичаїв та обичаїв українського селянства (етнографізм)... Практична програма більшості цілої інтелігенції обмежувалася здебільша такими невинними і почасти комічними домаганнями, як їдження українських страв, ношення селянського або козацького убрання, співання українських пісень та вживання в родинному гурті вряди-годи рідної мови...»^{18a}

Чи ж сьогодні у багатьох відношеннях не маємо справу з тим самим явищем? Чи в столиці — серці України та в інших містах вживання рідної мови не звузилося до «родинних гуртів» у дослівному сенсі цього слова, і також у дещо поширеному, якщо взяти «плекання» рідної мови й «любов» до неї в деяких літературних гуртах, на філологічних факультетах деяких університетів і ще в двох-трьох «культурно-мовних» інститутах?

Політичні прямування, світогляд й ідеологію українства кінця 19 і початку 20 століть Ю. Охримович характеризував такими словами:

«Драгоманів каже, що між українськими народниками були й такі, що мріяли про щось в роді української респу-

^{18a} Там само, стор. 77—78.

бліки з козацтвом, Січчю і гетьманами, але такі були досить рідкими та й поза обсяг фантазії не виходили, бо ніколи не виливалися навіть у спробу оснувати на них практичну нелегальну програму... А поза цією, так сказати, ідеологічною основою українське народництво розпадалося на два виразні головні відтінки, а саме: на українофілів-общеросів та націоналістів-культурників. Представниками першого напрямку були такі люди, як Костомаров, Антонович, Житецький, Мордовець, Потебня і інші, що положили чималі заслуги на полі дослідів над українською історією, мовою і етнографією... Вони були люди національно здекларовані і почували себе общеросами, які *любили* Україну... В сфері етнографічній і лінгвістичній вони завзято обстоювали окремішність української народности... одначе в обсягу будучої культури і політики були вони общеросами і не уявляли собі ясно не тільки політичної самостійности українського народу, але навіть українців, як самостійної культурної нації. В їх світогляді й почуваннях українство було своєрідним „руським” провансальством, „южанством”, яке повинно розвивати своє красне письменство, а українська мова повинна бути розмовним знаряддям, „для домашняго обихода”. Одначе вони стояли далеко не тільки від ідеї політичної боротьби українського народу за свою незалежність в будучині, але також були далекі від ідеї необхідности розвитку самостійної української культури й української мови, як знарядю *публічного* життя й *наукової* літератури. В своїх поглядах зв'язували вони *назавжди* не тільки Україну з Росією, але навіть українську культуру з московською. Будучи прихильниками української мови в народній школі, вони ніколи не висказувалися рішуче за її введення в середні і вищі школи. До того по своїй ідеології вони були *москвофілами*, завжди оминали ті питання, які розбуджували б московсько-український антагонізм, і ніколи не поставили ясно питання відрубности й окремішности українців від москалів у такій мірі, як це робили у відношенні до поляків». ¹⁹

Про другий напрямок, репрезентований Кулішем, Кониським, Нечуєм-Левицьким і Прінченком (у ранньому віці) Ю. Охримович писав так:

«Ця течія тим різнилася від першого напрямку, що зразу станула у ворожій позиції до культурного общеросизму і ясно й виразно підкреслила, що українці є окремою нацією, а слідом за тим поставила постулат до української інтелігенції, аби вона працювала виключно для своєї культури в українських національних формах. В протилежності до представників першого напрямку, які писали всі свої наукові твори московською мовою, вони пишуть здебільша мовою українською, переносючи свою діяльність за кордон, до Галичини... Стоючи непохитно на становищі національно-культур-

¹⁹ Там само, стор. 78—79.

ної окремішності української нації, в області національно-політичної думки набагато випередили вони перший напрямок».²⁰

Але у своїй політичній підметності обидві течії не багато між собою різнилися, і це виразно підкреслює Охримович:

«Як перші, так і другі стояли далеко від нелегальної політичної праці (легальна була неможлива) на українському ґрунті в Росії і не виставляли ніякої національно-політичної програми, хоч останні були не від того, щоб робити політику за кордоном. Так, наприклад, Куліш і Кониський намагалися перевести в Галичині польсько-українську угоду в мету забезпечення галицьким українцям свободного культурного розвитку, але цій угоді перешкодили українські радикальні елементи в Галичині... Між людьми цього напрямку існувала також у 80-их роках германофільська і австрофільська течія, яка надіялася, що Бісмарк визволить Україну і утворить з України самостійну державу, як це зроблено з Румунією. (Як відомо, Бісмарк утворив був тоді плян українського князівства). Але поза тим вони стояли далеко від політики, а щонайменше не зробили нічого для витворення політично-свідомого українства в Росії. Правда, молоді елементи цього напрямку (Грінченко, Зіньківський й ін.) зближаються в 90-их роках до політики, однак вступають у ряди свідомого політичного українства (яке виросло під впливом ідей Драгоманова) аж пізніше. Цей другий напрямок різнився між іншими тим від першого, що з малими виїмками ставився вороже до московської культури (хоч і тут були москвофіли), тоді як перший був *par excellence* москвофільським».²¹

Підсумовуючи свої міркування, Ю. Охримович дає таку остаточну оцінку тогочасного українського народництва:

«В обох своїх течіях було рухом у самій речі безполітичним, хоч і положило великі заслуги на полі українознавства та української культури, але не принесло своєю діяльністю для українського народу того, що робить з етнографічної маси націю: *ідеї боротьби за власну національну, в широкому значенні слова культуру, а особливо ідеї боротьби за політичне визволення українського народу*. Такою безполітичною позицією не могло воно ані нищити реакційного общеросизму серед власної інтелігенції, ані відтягнути молоду інтелігенцію українського походження від поступового общеросизму».²²

Відповідником москвофільства на Західніх Українських Землях було рутенство, яке, до речі, теж стало вкінці в деякій своїй частині пригожим ґрунтом для того ж москвофільства. Ю. Охримович дав у своїй праці таку його характеристику:

²⁰ Там само, стор. 79—80.

²¹ Там само, стор. 80.

²² Там само, стор. 81.

«Рутенство уявляло з себе своєрідний громадсько-національний світогляд, що виріс на галицькій ниві на межі 19 ст. і мав опісля фатальний вплив на розвій громадської думки австрійської України на протязі цілого 19 ст., від якого вона визволилася тільки в останніх десятиліттях, і то не зовсім. Характеристичними рисами рутенства треба вважати перш усього чисто галицький (властиво: австрійсько-український), уніятсько-попівський патріотизм, що обмежувався 4-мільйоновою рутенською нацією, вірнопідданість та надмірна лояльність центральному віденському правительству, повна політична безхарактерність, громадський консерватизм, клерикалізм, наївний, хамський аристократизм, що погорджував усім, що не йшло «свише», згірдливе відношення до мужика з його мовою, вороже відношення до всього нового, самостійного, вільнолюбного та вільнодумного, безупинна змінливість поглядів під подувом вітру і т. ін. Такий світогляд характеризував українське духовенство в Австрії на початку нового віку та був опісля величезною колодою на шляху новому українству, ставши пригожим ґрунтом, на якому виросла згодом москвофільська зараза. Ніщо інше, як саме цей світогляд був причиною того, що поляки захопили у свої руки всю владу в Галичині, маляри на Закарпаттю, німці й румуни на Буковині».²³

Писав усе це Юліян Охримович у 1918 році, стверджуючи наприкінці одного з своїх висновків, що «такий світогляд перетривав у деяких колах нашого громадянства до нинішнього дня». Пригадуючи цей висновок, доводиться ствердити, що, на жаль, такий стан у багатьох колах нашого громадянства триває й досі — по 1970-ті роки.

Причини цього треба шукати передусім у недостатці власнопідметної, центральної філософії національного життя чи просто національного самоутвердження і самопошани. А якщо їх немає, тоді створюється ґрунт для комплексу меншовартости і провінційности в усіх ділянках народного життя.

Нищівний тиск російського політичного мислення на українську людину проходив і проходить по двох засадничих лініях: на саму людину, як таку, і на її українськість. У першому випадку — за царів і за генсекретарів КПРС — ішлося про витворення слухняної, завтоматизованої, позбавленої власної особовости, гідности й думки людини. Згідно з цією настановою людина має бути тільки предметом, а не суб'єктом — підметом буття, бо вона має розпливитися в такий чи інший «общині», чи то у староросійському «мірі», чи в його сучасній колективній різновидності. Як сказав Амальрік, «в російській історії людина була постійно тільки засобом, а ніколи самоціллю в будь-якому розумінні».²⁴

²³ Там само, стор. 29.

²⁴ *Andrei Amalrik, Will the Soviet Union Survive until 1984?* Harper & Row Publishers, 1970, стор. 34.

У другому випадку — при тискові на українськість — ішлося про виявлення української людини з її політичного українства та перетворення її на «політичного росіянина». То вже не істотно, чи це робилося, як у царській Росії, в ім'я царя, самодержавія і державного православія, чи, як у сьогоднішній червоній російській імперії, в ім'я паралельної триєдності: партії, радянського народу й інтернаціоналізму. Мета і цілеспрямування були ті самі. Однаковими були й наслідки, які приводили в найкращому випадку до культурницького автономізму і костомарівського «українства для домашнього вжитку».

Людська гідність неможлива без суспільної гідності, тобто у випадку народу — без національної гідності. А національна гідність — це не що інше, як національна свідомість, яка не є можлива без особистої гідності членів національної спільноти. І тільки на базі людської, особистої і суспільної, національної гідності і свідомости, на тлі і в горнілі власної філософії національного буття, як їх навершення, виростає політична культура народу, як сукупність, різновидність та багатогранність його політичного думання, програм, концепцій і тез.

Економічний світ С. Кузнеця

Омелян Бей

Після Самюелсона, що недавно удостоївся нагороди Нобеля, в ділянці економіки нагорода знову припала американцеві, цим разом людині, що народилася на Україні. Симон Кузнец є, імовірно, менше знааний, ніж інші відомі «зорі» на економічному обрії. Народившись 1901 року в Харкові, він у ранньому дитинстві покинув Україну й переїхав з батьками до США. Тут він здобув економічну освіту і працює як економіст, аналіст, професор. Кузнец — людина, якій життя визначило написати чимало статей і книжок та створити своєрідну школу в сфері економічного розвитку. Маючи чималий досвід з поля статистики, проф. Кузнец зумів пристосувати його до проблеми вивчення макроекономічних явищ. Хоч головною його заслугою було відкриття явищ, зв'язаних з національним доходом і продуктом, він виявився добрим знавцем у ділянці теорії розвитку й кон'юктур.

Важливість дослідів Кузнеця треба бачити принаймні у двох ділянках: а) він «наново» відкрив поняття національного доходу й висунув питання (яке порушував і Кейнс) квантитативної його аналізи шляхом селектування даних та б) зробив чималий вклад у теорію розвитку.

Розробляючи «кейнсівський» підхід до проблеми національного доходу й публікуючи дані про національний дохід і продукт США від 1869 до 1938 року, Кузнец мав на думці знайти взаємовідносини між доходом і економічним розвитком. Маючи перед собою доволі складний сектор, він звернув спеціальну увагу на галузь споживання, доводячи, що середня схильність споживання (АРС) хиталася в 1869 і 1938 роках між .84 і .89. Однак, як видно з його зіставлень, АРС була в загальному стабільною величиною (при неухильному зростанні доходу на особу). Її вартість підскочила понад .89 тільки тоді, коли особисті доходи почали падати (1930-і роки). Цей останній момент підказує, що АРС в епоху криз мала тенденцію зростати, а коли додати ще, що з депресіями падають доходи населення і зростає безробіття, тоді логічно мусіли падати й інвестиції. У балянсі спад інвестицій і економічного ентузіазму тільки поглиблює кризу.

Цікаво підкреслити, що ще 3—4 десятки років тому більшість економістів була переконана, що споживання є пропорційною і постійною функцією доходу. Аналізуючи розвиток національного доходу США з половини 19 ст., а при тому

й тенденції у сфері споживання, Кузнец дав спонуку для внесення певних коректив. Так, проф. А. Смітс твердить, що споживання є непропорційною функцією доходу і що воно мало тенденцію рости, коли поволі зростає дохід. Одною із причин цього явища була міграція населення з сіл до міст, а що сільське населення споживає менше, а заощаджує більше (у тій самій категорії доходу) — звідси й зріст споживання. Другою причиною вищої АРС були зміни в віковому розподілі населення: при кількісному збільшенні старших річників, які типово споживають, падає заощадження, споживання зростає.

Для Кузнеца визначником зростання споживання є проблема розподілу в сфері доходів. Так, у часи високої кон'юнктури різниці мають тенденцію затиратися, у час рецесій вони ростуть, однак останньо зазначено протилежний ефект. Так, наприклад, у 1930—40 роках наступив гострий спад у нерівності доходів, і якраз це стало одною з причин вищого споживання після війни, коли ринок заповнили нові продукти, на які знайшлися нові вимоги споживачів.

Більш цікавими для Кузнеца були т. зв. вікові зміни в розподілі дібр. Так, сьогодні маємо справу з «циклами» Кузнеца» (довгореченцевими хитаннями в будівництві). Такі фактори виявляють тут свій вплив: а) зміни в подачі праці й інших ресурсів, б) зміни у продуктивності факторів і в) зміни в інтенсивності використання ресурсів. «Цикл Кузнеца» (зауважений ним у 1930 році) триває від 15 до 25 років. При цьому певну роль грають коливання у сфері імміграції і приросту населення, вплив величини капіталовкладів, збільшення кількості грошей на ринку тощо. Коли йдеться про сучасний стан, то виглядає, що в зв'язку з уповільненням у сфері матеріального будівництва є ознаки, що ми вступили в довгореченцеву епоху «циклу Кузнеца», однак треба застергтися перед механічним пристосуванням формул минулого до сьогочасности. Не зважаючи на те, що «експансія» американської економіки має тенденцію тривати від 29 до 36 місяців, хоч система «нової економіки» й не зовсім виправдала себе, — цикли Кузнеца можна злагіднити фіскальною або монетарною політикою. Наскільки ці останні мають вплив, показали події серпня 1971 року; у всякому випадку не можна недоцінювати погляду Кузнеца на важливість економічних наслідків будівельного ентузіазму.

Розглядаючи проблеми циклічних хитань і тенденції розвитку національного доходу США, Кузнец намагався віднайти різниці між окремими державами або районами. Він хотів встановити закони розподілу особистого доходу й їх відношення до економіки країни. У свідомості, що до аналізу будуть залучені не все зручні агрегати (споживання, продукція), він пробував устійнити показники продуктивності даної економічної системи.

Одною з дальших праць Кузнеця було дослідження тенденцій у світовому масштабі, і тут він пішов значно далі, ніж багато інших сучасних йому дослідників. На цьому шляху він зустрів майже ідентичні перешкоди, що їх мала перед тим німецька історична школа. Цікаво відзначити, що в цьому випадку Кузнец, замість макроекономічних моделей (що не завжди дають задовільну відповідь), вдався до аналізу історичних даних, соціо-психологічного розвитку націй, до факторів, що стали «перегородами» між окремими епохами. Його цікавили проблеми розподілу доходу в менш розвинутих державах, які він піддав докладному оглядові. Міжнародна нерівність між націями загострюється більше, чим більші різниці в середдержавному розподілі доходу. У цій сфері Кузнец прийшов до цікавих висновків: а) частка доходів соціально вище поставленої групи населення у недорозвинених державах куди вища від такої ж у розвинених державах і б) частка доходів соціально низько поставленої групи населення в обох категоріях майже не виявляє специфічних різниць.

Дискутуючи питання градації розвитку, він заперечив причетність ступенів розвитку, що їх виклав проф. Ростов, особливо критично поставився до проблеми т. зв. «take-off». Тоді як під «take-off» проф. Ростов розуміє своєрідний «наглий стимул» — економічну чи політичну революцію (наприклад, революція у Німеччині в 1848 році, прихід до влади Меїджів у Японії в 1868 році, прихід до влади Мао), швидке зростання оццадности населення (з 5% до 10% і більше), розвиток керівного сектору, — проф. Кузнец закидає йому брак докладности. У стислому значенні тяжко говорити про те, чи Англія мала «наглий стимул». Імовірно, ні. Італія і Данія були найбільш близькі до оцінки Ростова, Норвегія взагалі не мала цього «стимулу». Це означає, що тяжко говорити про якийсь універсальний порядок і поділ. Кузнец твердить, що чимало факторів, які Ростов зараховує до ери «наглого стимулу», постають перед тим. Він доводить, що середній дохід на особу був доволі високий ще перед «наглим стимулом», і з цього погляду «наглий стимул» високорозвинутих тепер держав був куди інший від сьогоднішніх недорозвинених країн. Справа в тому, що база, з якої починали тепер розвинуті держави, була набагато ширша, конкуренція у розвиткових стадіях менша, а тим самим менший був комплекс меншевартости. Продуктивність у сільсько-господарському секторі сучасних недорозвинених держав теж нижча від стану, в якому перебували Англія, Франція і Німеччина в часи «стимулу».

Так, приписана до «стимулу» Ростовим аграрна революція належить до попередньої епохи. Вона, ця революція, поширила ринок і продукцію, а тим самим й інвестиційні фонди. А щоб ринок міг рости й задоволити вимоги споживача, потрібний був розвиток інфраструктури (транспорту

тощо), і коли взяти ще до уваги момент постановня інституцій, здібних «експлуатувати» народжені життям можливості, — тоді поділ Ростова стає ще більш туманним. Головною проблемою оцінки розвитку є справа виміру й роля провідного сектору в стимуляції розвиткових тенденцій. Можна припускати, що поділ проф. Ростова не витримав проби життя (Гершенкронів є більш сприйнятний), одначе, коли прийняти логіку Кузнеця в цій ділянці, він теж не дає вичерпної відповіді й говорить термінами агрегатів, які ще як слід не проаналізовані.

При поєднанні властивостей історика й теоретика-економіста для Кузнеця проблеми національного зростання мали першорядне значення. Швидкий розвиток Західної Європи, на його думку, треба завдячувати потенційному розвиткові Північної Америки, як експортера первинних ресурсів й імпортера капіталу. Експлуатація ресурсів, а з тим і зростання потенціалу США вели за собою технологічний розвиток, а останній спонукав до соціальних винаходів. Тому проблематика розвитку — це поєднання технологічних та інституційних змін. Епохальні відкриття у поєднанні з експансією вплинули на витворення специфічного Weltanschauung (наприклад, прагматизму в американців). Не зважаючи на те, що так секуляризм, як і націоналізм і егалітаризм уважали колись рушійними силами 19 ст., проф. Кузнец не надає їм вирішального значення, одначе він не позбавляє їх вартости, коли йдеться про аналізу розвиткових фаз і тенденцій. Кузнеців поділ на епохи більш вироблений, ніж у проф. Ростова, одначе і тут Кузнец не здолав уникнути інституціоналізму, коли робить поворот до «наукової епохи», що стала своєрідною довгореченцевою ерою.

Коли мова про моделі розвитку, імена Рой Гаррода й Євсея Домара більш відомі, ніж Кузнеця, можливо, тому, що підхід у перших більш математизований, ніж в останнього. Якщо Гаррод і Домар звертали увагу на стабільність рівноваги, гарантований, природний і властивий показник розвитку, підхід Кузнеця порівняльний, ширший — не вузько національний, довгореченцевий; старанно зібрані статистичні дані попадали під аналітичне око економіста, що намагався додати гльобальну тенденцію. Звідси й його зацікавлення функцією споживання, сферою розподілу й національного доходу. Кузнец зумів пристосувати своє знання статистики в сфері економічної теорії й історії, чим, без сумніву, збагатив американську й світову науку. Нашим читачам напевно буде приємно stwierдити, що такий економіст вийшов з української землі.

Січневі арешти та реакція світу

Ростислав Л. Хом'як

У п'ятницю 14 січня 1972 на телетайпах трьох міжнародних пресових агентств з'явилися вістки з Радянського Союзу про нову хвилю арештів на Україні.

Так, у редакціях газет і журналів, у радіо і телевізійних станціях, в урядових установах, у посольствах, а то й у приватних помешканнях, у різних країнах світу, де є абоненти американського агентства Асошіейтед Пресс (АП), англійського Ройтера або французького Ажанс Франс-Прес (АФП) у ту п'ятницю від кореспондентів з Москви надійшли вістки, в яких були подані такі інформації:

На основі достовірних джерел, у четвер, 13 січня, в Києві і в середу, 12 січня, у Львові радянські органи безпеки арештували одинадцять осіб.

Між арештованими у столиці України є критик Іван Світличний. Тут кореспонденти дали пояснення, що, згідно з підпільним виданням «Український вісник», Світличний є одним з українських інтелектуалістів, якого в минулому КГБ намагалося дискредитувати.

Між сімома арештованими у Львові є журналіст Вячеслав Чорновіл, який уже був арештований 1967 року за те, що зібрав матеріали про арешти і суди над діячами культури в 1965—66 роках. Ці матеріали вийшли на Заході книжкою під назвою «Чорновіл пейперс» («Документи Чорновола» — англломовна назва книжки «Лихо з розуму»).

Кореспондент Ройтера ще додав інформації про обшуки, які попередили арешти. «Помешкання літературного критика Івана Дзюби належить до тих, в яких були обшуки. Дзюба і Чорновіл були покликані за свідків на суд викладача Валентина Мороза в листопаді 1970, але вони відмовилися свідчити. Підпільна «Хроника текущих событий» писала, що Валентин Мороз був засуджений на дев'ять років ув'язнення і п'ять років заслання за антирадянську агітацію.

Депеша Ройтера кінчалася згадкою, що в листопаді 1971 кремлівська «Правда» звітувала (про партійні збори у Львові і висловила невдоволення, мовляв, там замало ведеться боротьба з «пережитками націоналізму».

На протязі годин вісті про нові арешти розійшлися по світу і особливо потрясли центри, де сконцентровані українські поселенці. Люди, імена яких названо між арештованими, нині добре відомі не тільки на Україні, а й поза її межами. Крім цього, нова хвиля арештів прийшла саме в той

час, коли між розкинутими по світу українцями піднеслося зацікавлення долею їхніх переслідуваних земляків на батьківщині, а з ним і справжнє (на відміну від офіційно спрещованого) обурення проти цих переслідувань. До цього спричинилися такі події, як поява за кордоном тексту письмової заяви Валентина Мороза до його суддів, в якому він доводив недоцільність ув'язнення українських патріотів, бо на їх місце приходять нові; текст спільного листа-протесту Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюби і Вячеслава Чорновола проти облудної статті в київській «Радянській освіті» про справу Мороза; видання нарисів «Більмо», що його авторство приписують львівському викладачеві журналістики і недавньому в'язневі Михайлові Осадчому, про арешти й ув'язнення 1965—66 років; текст листа Вячеслава Чорновола до партійних установ з протестом проти руйнування могил українських воїнів першої світової війни. Все це, хоч і відбулося раніше, стало відоме за межами України в останніх тижнях 1971 року. І раптом не минули два перші тижні нового, 1972 року, як по світу з блискавичною швидкістю сучасних засобів інформації розійшлася вістка про нові арешти й обшуки.

Поминаючи ганебну сторінку арештів осіб, яких у цивілізованих країнах ледве чи можна вважати злочинцями, вісті про арешти в січні 1972 прикметні тим, що вони так скоро з'явилися на телетайпах пресових агентств. День і два дні після арештів західні кореспонденти, які самі — з журналістичного погляду — майже сидять під арештом, бо, за винятком окремих випадків, не можуть виїжджати з Москви у пошуках за новинами, — ці кореспонденти вже знали про нові арешти.

Варто згадати, що про хвилю арештів 1965 року світ довідався через більше ніж півроку. Це уможливило радянському посольству в Оттаві, напередодні масової демонстрації українців у канадській столиці в травні 1966, видати пресове повідомлення з заявою, мовляв, «поголоски про ув'язнення Івана Світличного безпідставні, бо Іван Світличний на волі». (Коли вийшло таке цинічне повідомлення, Світличний справді вже був на волі, відсидівши вісім місяців ув'язнення перед тим).

Наступного дня, в суботу, 15 січня 1972, вийшли газети з вістками пресових агентств про нові арешти. Ось заголовки деяких з них:

«Нью-Йорк Таймс»: «Повідомляють про радянські арешти українських націоналістів».

«Таймс» (Лондон): «КГБ нападає на українських націоналістів».

«Л'Орор» (Париж): «Одинадцять українців арештовано в СРСР».

«Фігаро» (Париж): «СРСР: арешти українських націоналістів».

«Ля Стампа» (Рим): «Арештованим в СРСР українцям закидають націоналістичну діяльність».

«Франс-суар» (Париж): «Пробудження націоналізму в СРСР: одинадцять арештовано на Україні».

Хоч усі заголовки згадують націоналізм, що в західньому значенні дорівнює патріотизмові чи національній свідомості, у тексті кожної вістки виразно подано, що арештованих обвинувачують у «свідомому поширенні наклепів на радянський лад».

АРЕШТ КОНГРЕСМЕНА

Це, очевидно, тільки маленька частина пресових звідомлень про арешти, що появилися у важливіших газетах. Правда, не все, що появляється на телетайпах пресових агентств, попадає у всі газети, які є їх абонентами. Але можна припускати, що вістка про арешти українців дістала ширший відгомін, ніж вона б дістала в інший час, через цікавий збіг обставин. Власне в середу, 12 січня, радянські органи безпеки притримали американського депутата з Нью-Йорку, члена Палати представників Джеймса Шоера. Він, американський жид, саме тоді був у Москві і відвідував жидівську родину. Арешт американського конгресмена в Радянському Союзі не належить до щоденних подій, і типовий редактор, що підбирає новини «з дротів» для своєї газети, мусів надати більшої ваги вістці про арешти громадян даної країни, коли в тій країні також арештують політичного діяча США.

Кілька днів пізніше західні кореспонденти дістали вістку про ще один арешт на Україні — цим разом не просто з достовірного джерела, а з дуже офіційного. Коли до Москви з Києва надійшла «Правда України» від 15 січня, кореспонденти прочитали, що органи безпеки заарештували на Україні туриста з Бельгії, українця Ярослава Добоша, за «підризву роботу». Ця вістка також пішла «на драти» і до телетайпів пресових агентств. А з достовірних джерел доходили далші вістки про арешти на Україні: про те, що число арештованих вже дійшло до тринадцяти і між арештованими є літературні критики Іван Дзюба і Євген Сверстюк, що КГБ зробило обшук у хаті російського письменника, який живе у Києві — Віктора Некрасова.

Таким чином газети з датою 19 січня (між ними «Зюддойче Цайтунг», «Л'Орор», «Франс-суар», «Інтернешенел Гералд-Трибюн» подали ці нові інформації у формі коротких вісток. Довший огляд свого московського кореспондента Алена Жакоба надрукувала паризька газета «Ле Монд» від 18 січня. У статті під заголовком: «У поліційній операції проти інакомислячих кликали на допити чужинців» кореспондент «Ле Монд» написав про допити в Москві його колеги з лондонського «Таймсу» та про викинення з Москви після допитів конгресмена Шоера. А далі більшу половину свого огляду цей кореспондент присвятив вістям з України. Він згадав

про арешти у Львові і в Києві та подав аналізу національної проблеми, яка існує в різних республіках Радянського Союзу, посилаючися для цього на Україну як на яскравий приклад.

Влада воліє не обвинувачувати арештованих у націоналізмі (через це є мова про «наклепи на режим»), писав Жакоб, бо суд за націоналізм особливо не вигідний у 1972 році, коли Радянський Союз святкує 50-річчя успіху своєї національної політики (утворення СРСР). Далі він пояснив причину зростання національної свідомості на Україні з історичного погляду і потребу українців обороняти свою особистість супроти сусідів-росіян. Вкінці він зачитував уривок з промови першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста з листопада 1971 про konieczність боротьби з буржуазними націоналістами. Кореспондент зробив висновок, що ця промова була сигналом для недавніх арештів.

У числі від 19 січня «Нью-Йорк Таймс» надрукував репортаж свого московського кореспондента Гедріка Сміта про скріплення внутрішньої безпеки в Радянському Союзі. Він згадав арешти на Україні в загальному контексті обшуків, арештів і допитів у решті Союзу. Причиною цього внутрішнього скріплення Сміт вважає вільнішу атмосферу зв'язків між СРСР і Заходом.

РЕАКЦІЯ НА АРЕШТИ

20 січня пресове агентство Юнайтед прес інтернешнел (ЮПІ) і англійська газета «Гардіан» (друкуючи вістку Ройтера) подали, що всіх арештованих на Україні нараховують дев'ятнадцять, у тому числі 12 у Києві та 7 у Львові. Того ж дня «Нью-Йорк Таймс» подав вістку про демонстрацію «українських американських матерів» в Об'єднаних Націях проти арештів на Україні.

Демонстрація матерів відбулася день перед тим, 19 січня, коли за юліанським календарем припадає свято Богоявлення. Після церковних відправ, користаючи з вільного від праці і школи дня, група українських матерів з дітьми зібралася біля церкви св. Юра на 7 вулиці в Нью-Йорку і поїхала на 45 вулицю, де є вхід до будинків ООН. Вони купили квитки як звичайні туристи і пішли з гідом оглядати будинки. Звичайно групи туристів, які відвідують ОН, зупиняються в одній із залів нарад. Українських матерів і дітей взяли до залі Економічної і суспільної ради, де саме тоді відбувалося засідання. Раптом одна з жінок встала і голосно заявила, що її група протестує проти переслідувань на Україні. А тим часом інші скандували: «Звільніть Мороза! Звільніть Чорновола!..» розкидаючи при тому листівки з текстом вістки про арешти на Україні.

FREE MOROZ SVITLYCHNY CHORNOVIL

Soviet Arrest of Ukrainian Nationalists Reported

MOSCOW, Jan. 14 (AP) — The Soviet secret police have arrested 11 Ukrainians apparently on suspicion of nationalist activity, reliable sources said today.

All were held under an article of the Ukrainian criminal code that prohibits dissemination of "deliberately false fabrications defaming the Soviet state," the sources said. The article carries a maximum sentence of three years' imprisonment.

Four of the persons were arrested Thursday in Kiev, the

Ukrainian capital, the sources said. Among them, they added, was Ivan Svitlichny, a literary critic.

A Ukrainian underground publication, Ukrainsky Vsiyuk (Ukrainian Herald), says that Mr. Svitlichny is one of several intellectuals whom the security police have tried to discredit. The sources said that the seven other arrests were made Wednesday in Lvov, the main city in the western Ukraine and generally considered one of the strongest centers of Ukrainian nationalism.

The seven arrested were reported to have included a for-

mer television journalist, Vyacheslav Chornovil. Mr. Chornovil, in his early 30's, was sentenced in November, 1967, to 18 months in a labor camp for compiling an underground account, of secret-police methods used in rounding up about 100 Ukrainian intellectuals in 1965 and 1966.

About 20 of those arrested then were eventually tried in secret in 1968 on charges of anti-Soviet agitation and propaganda.

They were sentenced to labor-camp terms ranging from six months to six years.

THE NEW YORK TIMES, SATURDAY, JANUARY 15, 1972

WE, UKRAINIAN AMERICAN MOTHERS, PROTEST THIS UNJUST AND ARBITRARY ARREST OF UKRAINIAN INTELLECTUALS!

WE DEMAND THAT THE UNITED NATIONS WHICH, ACCORDING TO ITS CHARTER, IS BOUND TO DEFEND THE HUMAN RIGHTS OF ALL INDIVIDUALS THROUGHOUT THE WORLD—INTERVENES IN THIS OUTRAGEOUS ACT OF INJUSTICE!

WE ARE CONCERNED ABOUT THE FUTURE OF OUR CHILDREN SHOULD THERE BE NO REACTION ON THE PART OF THE UNITED NATIONS ORGANIZATION TO THIS FLAGRANT AND CRUEL VIOLATION OF BASIC HUMAN RIGHTS OF THE UKRAINIAN INTELLECTUALS IN UKRAINE.

WE DEMAND THAT DR. KURT WALDHEIM, SECRETARY GENERAL OF THE UNITED NATIONS, INVESTIGATES THIS MATTER AT ONCE, ASSURING THAT THERE WILL BE AN OPEN TRIAL OF THE UKRAINIAN INTELLECTUALS, ACCESSIBLE TO THE WORLD PRESS AND THE GENERAL PUBLIC AT LARGE.

WE SHALL NOT VACATE THE PREMISES OF THE U.N. HEAD-QUARTERS AS LONG AS WE WILL NOT RECEIVE THE ABOVE-MENTIONED ASSURANCES FROM THE SECRETARY GENERAL OF THE U.N.,

MOTHERS

Листівка, яку 19 січня розкидали українські матері у приміщеннях ООН.

Сторожа ОН скоро усунула групу жінок з будинку, але протест відготовано: про нього знали генеральний секретар ОН, дипломати, кореспонденти.

ДИМОВА ЗАВІСА

Арешти на Україні прийшли в цікавий час: культобмін між СРСР і США, що останніми роками дещо занепав, саме тоді почав наново процвітати. У Вашингтоні відкрито велику виставку мистецтва народів СРСР з участю самої Катерини Фурцевої, міністра культури. До Нью-Йорку на публічні читання віршів і виступи в телебаченні приїхав російський поет Євгеній Євтушенко. За такою «димовою завісою» арешти на Україні мали б пройти непомітно.

Але тут у гру ввійшли два важливі елементи: вістки про арешти скоро дійшли до Москви і «на дроти» західних пресових агентств; між арештованими були відомі люди. І українці на Заході перетворили димову завісу на екран.

У Вашингтоні, на радянській виставці студенти і старші українці роздавали листівки з інформаціями про нову хвилю арештів. Вони навіть запропонували листівку Катерині Фурцевій, але вона відмовилася взяти її (зате листівки взяли працівники посольства). Інші листівки з'являлися в офіційних каталогах виставки, а відвідувачі також мали змогу одержати їх на вулиці, біля галерії.

У Нью-Йорку студенти сконфронтували Євтушенка в телевізійних студіях. Студенти закидали російському письменникові, що він гіпокрит, бо не виступає на оборону арештованих у Радянському Союзі. На одній з програм Євтушенко відповів (зовсім не як радянський письменник), що він поет, а не політик. А виходячи з телестудії, сказав студентам-демонстрантам, що він, Євгеній Євтушенко, нікого не арештував.

Мільйони глядачів телевізійної програми Дейвіда Фроста бачили на своїх екранах, як українські студенти вийшли на естраду, коли там був Євтушенко і намагалися поставити йому питання про арешти. Це тривало коротко, бо, як пояснив Дейвід Фрост, «ми обіцяли панові Євтушенкові, що не будемо його бентежити, і хоч ця програма стоїть за свободу слова, ваші питання справляли б йому труднощі». І молодих людей скоро усунули з телестудій. Але з Євтушенком того дня була журналістка Джовн Давнс. Вона поцікавилася протестом українських студентів і в нарисі про російського поета в популярному тижневому журналі «Лайф» (11 лютого 1972) з'ясувала мільйонам читачів суть протесту цих студентів. Джовн Давнс між іншим згадала і те, що гастролі Євтушенка відбуваються в той час, як з Радянського Союзу надходять вісті про арешти діячів культури.

Два великі виступи Євтушенка в Нью-Йорку відбулися в п'ятницю, 28 січня, в залі, що містить 5 000 осіб. Того дня

група студентів зірвала засідання одного з агентств Об'єднаних Націй, протестуючи з трибуни глядачів проти арештів. Студенти були в трьох групах, так що коли першу групу усунули з залі, заколот робила друга і третя групи. Врешті, засідання перервано.

Увечорі дві тисячі українців з Нью-Йорку і довколишніх міст демонстрували на вулиці під будинками ООН, а потім біля будинку, де розміщені постійні представництва СРСР, УРСР і БРСР при ООН. У той же час під аудиторією, де виступав Євтушенко, інші студенти роздавали цікаво виготовлені програмки, чи пак псевдопрограмки на вечір Євтушенка. У середині ці програмки мали надруковані назви віршів поета, а до них були додані іронічні коментарі, ніби пояснення до змісту віршів. В одному з коментарів написано «Не турбуймо владу, бо я волю поїхати до Каліфорнії, ніж на Сибір». До заголовка вірша «Росіє, моя Росіє» додано пояснення, що цей вірш присвячений українським інтелектуалістам, які протестували проти русифікації їхньої культури. Усіх віршів і коментарів на цій програмці було дев'ятнадцять. А на обкладинці програмки, над підписом Комітету оборони радянських політ'язнів, була надрукована заява цього недавно створеного комітету, в якій сказано, що Євтушенко маскується як антисталініст, а тим часом співпрацює з новітніми сталіністами, які арештують людей за їхні переконання.

Студенти роздали кілька тисяч цих псевдопрограмок слухачам Євтушенка. Багатьом з учасників подобалася ця небуденна форма протесту і ширення інформацій про насильства в Радянському Союзі. А публіцист впливової канадської газети «Глоуб енд мейл» Скот Янг, що спеціально приїхав з Торонто на виступ Євтушенка, присвятив цій псевдопрограмці цілу статтю у своїй газеті від 3 лютого 1972. Він навів коментарі з цього памфлету і навіть подав адресу Комітету оборони радянських політ'язнів, що її виготовив.

Наступного дня, 29 січня, агентство Ройтер передало вістку з Москви, що п'ять з арештованих українців уже на волі. Але протести у нових формах, в інших містах продовжуються. Ув'язнення невинних людей, як злочинців, органами безпеки в «країні рад» не лишається не помічене в країнах, де поселились українці. І що найцікавіше, що перед у протестах, у влаштуванні маніфестації і в вищукуванні нових форм ширення інформацій про ці насильства ведуть молоді люди, багато з них молодші за тих, що сидять у тюрмах і таборах Радянського Союзу. Ефективність протесту полягає в тому, що він ніким не накинений. Люди протестують з переконання.

Заява Об'єднання українських письменників в екзилі „Слово“

Філядельфія. — 22 січня ц. р. відбулася тут поширена надзвичайна нарада Об'єднання українських письменників «Слово». Крім членів президії та інших керівних органів об'єднання, в нараді взяло участь багато членів об'єднання, що мешкають у Нью-Йорку, Філядельфії та їх околицях.

Першим на нараді було питання нових репресій на Україні. Після докладного висвітлення й обговорення цього питання нарада накреслила декілька конкретних заходів і ухвалила таку заяву до української спільноти в світі:

ЗАЯВА

Обговоривши останні факти репресій діячів культури на Україні, поширена нарада Об'єднання українських письменників «Слово» заявляє:

На Україні переслідування, арешти, закриті антиконституційні суди, замикання в божевільні й заслання на довгі роки в концентраційні табори письменників, учених, мистців та діячів культури продовжуються й посилюються.

Повідомлення світових пресових агентств про недавні масові арешти в Києві й Львові свідчать, що на Україні почалася нова хвиля репресій і терору проти українських діячів культури і науки. Серед арештованих кореспонденти західньої преси з Москви подали імена відомих поза Україною літературних критиків і публіцистів: Івана Дзуби, Вячеслава Чорновола, Івана Світличного та Євгена Сверстюка.

Як і попередні жертви антинародної диктатури партії — історик і публіцист Валентин Мороз; поет, перекладач і літературознавець Святослав Караванський; поет і літературний критик Михайло Масютко; мистецтвознавець і критик Михайло Горинь; поет і прозаїк Анатолій Шевчук та багато інших, так і тепер репресовані діячі української літератури заарештовані не за якусь протидержавну діяльність, а лише за легальні, в рамках існуючої конституції, спроби боронити законно свою мову і культуру від дискримінації і русифікації, за спробу обстоювати елементарне право людини вільно висловлювати свої думки і переконання. Тобто арештовані ці діячі саме за те, що гарантує для кожної людини у світі 19 параграф Деклярації прав людини Об'єднаних Націй.

Від імени 155 членів ОУП «Слово», що здебільшого у свій час покинули свою батьківщину перед страхітливою народобивчою тиранією Сталіна, заявляємо перед усім світом свій гострий протест проти беззаконних арештів заслужених діячів культури і проти злочинного порушення советськими каральними органами Деклярації прав людини, що її підписали і визнали як моральний закон усі члени Об'єднаних Націй.

Ми приєднуємося до масової протестаційної акції всієї організованої української спільноти і з свого боку закликаємо всіх наших членів і всіх українських людей виступити єдиним фронтом і з єдиним гаслом:

Свобода Іванові Дзюбі, Вячеславу Чорноволові, Іванові Світличному, Євгенові Сверстюку та всім іншим, безпідставно ув'язненим і закритими судами засудженим діячам української культури!

Президія ОУП «Слово» з свого боку робитиме все можливе в обороні жертв беззаконня неосталіністів. Надіслано окремі листи до провідних діячів, до видатних діячів науки і літератури світу та до міжнародних організацій захисту прав людини.

Кривава тінь сталінізму з новою загрозою нависла над нашим народом. Мусимо мобілізувати всі свої сили і протиставитись тій смертельній загрозі всіма доступними нам шляхами і засобами.

ПРЕЗИДІЯ ОУП «СЛОВО»

Відозва в справі останніх подій на Україні

Негуманні в своїй основі події, що мали місце останніми часами на Україні, не дозволяють нам, українським письменникам, збути їх байдужістю чи мовчанкою. Вже 1967 року радянські державні органи почали виключати найкращих українських літературних критиків з літературного процесу. Від 1968 року перестали друкувати мистецьки вартісні твори багатьох українських письменників. У 1969 році посилено тиск, щоб літературну творчість підпорядкувати партії. Трагічною кульмінацією цього плянового процесу були арешти 19 українських інтелектуалів 13 січня 1972 року. Між ув'язненими імена Івана Світличного, Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола і Євгена Сверстюка — єдині нам відомі. Серед них напевно є й інші передові представники української культури, які високо шановані нами і цілим світом за їхню

чесну працю в літературі, літературній критиці, перекладі та в обороні прав кожної людини, не тільки української.

Не знаємо в чому будуть офіційно обвинувачувати ув'язнених. Та чуємо, що їм уже приписують компромітацію Радянського Союзу перед світом, тільки тому, що вони мали відвагу просити радянські органи перевірити свою діяльність у світлі радянської конституції. Крім того, їх тягнуть до відповідальності, як засудженого в Москві Буковського, за контакти з Заходом.

Ми протестуємо проти такого насильства над нашими колегами. Вищезгадані «прогріхи», дозволені радянською конституцією. Зв'язки з Заходом плекають, наприклад, такі державні органи, як «Інтурист» і «Тсвариство культурних зв'язків з українцями за кордоном». Ув'язнення за таку діяльність подібне до того терору, який був за доби сталінізму. Радянський уряд повернувся до політики остаточної ліквідації української культури і тим самим української національної ідентичності.

Ми вимагаємо законного, справедливого і відкритого розгляду обвинувачень ув'язнених наших колег. Вимагаємо для них справедливої і компетентної оборони. Тому перед процесом запропонуємо органам радянської влади чотирьох знавців міжнародного права, щоб вони прийняли хоч двох з них для оборони обвинувачених. Цього вимагають найосновніші принципи гуманності, які на палері завжди обстоює радянський уряд.

*Емма Андієвська
Роман Бабовал
Богдан Бойчук
Віра Вовк
Патриція Килина
Олег Коверко
Юрій Коломиєць
Богдан Рубчак
Юрій Тарнавський
Марко Царинник*

Міжнародна конференція про рух опору у Радянському Союзі

22—23 жовтня 1971 у Мек-Мастер університеті в місті Гамільтоні біля Торонто (Канада) відбулася наукова конференція на загальну тему «Рух опору в Радянському Союзі». Конференцію підготував (з допомогою своїх колег та з участю яких 150 дослідників Радянського Союзу) професор названого університету Петро Потічний, українець, автор кількох праць з радянознавства. Більшість учасників становили професори й викладачі університетів і коледжів США, Канади й Європи, між якими було біля тридцяти українців. Це було перше в цьому роді наукове влаштування, присвячене питанню опору в СРСР. Численна участь учених у цій конференції була ще одним підкресленням важливості даної проблеми та доказом широкого зацікавлення нею у науковому та політичному світі.

Програма цієї дводенної конференції складалася з шістьох окремих сесій, в яких брали участь усі учасники. Серед доповідачів було двоє українців: проф. Богдан Боцюрків з Карльтонського університету в Оттаві та проф. Роман Шпорлюк з Мічигенського університету. Проф. Юрій Луцький з Торонтського університету був одним з дискутантів на сесії, присвяченій рухові опору в літературі, а проф. П. Потічний, організатор конференції, був також головою однієї з сесій.

Темою першої сесії було питання загальної характеристики руху опору, і в її рамках виступав з доповіддю відомий американський знавець Радянського Союзу, автор широко ви-

користовуваної праці про націоналізм в СРСР — проф. Фредерік Барггорн із Єйльського університету. Це була одна з цікавіших та корисніших доповідей, в якій доповідач дав спробу висвітлення основних елементів опору в СРСР. На жаль, проф. Барггорн, як і більшість інших доповідачів, зосередив свою увагу на більш відомих на Заході «відкритих» дисидентах, що їх, за поглядом доповідача, мало б бути близько тисячі. Їхні писання він визначив, як незаперечно автентичні. У своїй аналізі проф. Барггорн обмежився п'ятьма найбільш відомими, офіційно не дозволеними до поширення в СРСР творами:

1. «Думки про прогрес, мирну коекзистенцію й інтелектуальну свободу» акад. А. Д. Сахарова.

2. Звернення А. Д. Сахарова, В. Ф. Турчина і Р. А. Медведєва до ЦК КПРС, Ради міністрів СРСР і Верховної ради СРСР від 19 березня 1970.

3. «Час не чекає» (Зоріна й Алексеєва).

4. Програма Демократичного руху.

5. Заява естонської інтелігенції.

Здійснене проф. Барггорном обмеження зрозуміле з наукового погляду, але воно водночас у великій мірі звужує можливість розгляду цього питання у всіх його аспектах.

На думку проф. Барггорна, виданий на Заході твір Жореса Медведєва про становище в радянських психіатричних лікарнях — це найважливіша енуціяція дисидентського руху. Барггорн ствердив також,

що усі ці писання, крім критичної аналізи радянської системи, відіграють також деяку роль у раціоналізації і лібералізації радянської внутрішньої політики. Взагалі висновки Барггорна та його погляди на майбутнє радянського руху опору були в основному оптимістичні, і з ним, у більшій чи меншій мірі, погодилася більшість учасників конференції.

Доповідь про літературний дисидентизм в СРСР, що її виголосив проф. Томпсон з Торонтського університету, була досить загальною. Доповідач не взяв до уваги писань представників неросійських народів.

Однією з цікавіших сесій була доповідь проф. Б. Воцюркова про релігійний резистанс, хоча доповідач зосередився здебільшого на центральних православних течіях, які прагнуть до незалежнення Православної Церкви від державних установ. При цьому доповідач не залишив поза увагою українського й інших неросійських релігійних рухів опору, показуючи, що такий підхід у ширшому аспекті цілої проблеми є, мабуть, найефективнішим.

Ще обережнішим був у своїй доповіді проф. Р. Шпорлюк, який говорив про дисидентизм серед неросійських народів СРСР. Очевидно, сьогоденні знавці радянської проблематики на Заході вже непогано зорієнтовані у справах національностей, в тому числі і в українському питанні, однак майже виключна концентрація уваги на останньому переписі населення, замість недавніх виявів національного опору в СРСР, витворила деяку прога-

лину в загальній аналізі проблем на цій конференції. Можна сподіятися, що проф. Р. Шпорлюк й інші доповідачі проаналізують ці проблеми більш вичерпно у підготові їхніх виступів до друку. Ці доповіді мали б появитися окремим виданням у в-ві МекМастерського університету, як це було з попередніми конференціями.

Найбільше розчарування принесла, мабуть, остання сесія, присвячена питанню ідеологій та програм руху опору в СРСР, на якій виступав проф. Карель ван тег Реве з Лейденського університету в Голляндії, активний з деякого часу у видавничих та допомогових акціях, пов'язаних з рухом опору в СРСР.

Ця остання сесія повинна була бути спробою синтезу та поставлення руху опору у ширшій рамці радянської внутрішньої та зовнішньої політики. Такою вона не була, і вся програма залишилася досить нескординованою. Але й так конференцію треба привітати як важливий та серйозний перший крок у вивченні однієї з найважливіших проблем Радянського Союзу — руху опору, що його сьогодні треба розглядати, як льоаяльну опозицію в рамках марксизму-ленінізму, як критику правих елементів для зміцнення великоросійського абсолютизму, з одного боку, і як сміливий та рішучий виступ і виклик національних сил та елементів гуманного демократичного соціалізму проти антинародного більшовицького бюрократизму та насильства — з другого.

О. С. Ф.

Від 19 до 28 серпня 1971 у Ванкувері відбувався світовий шекспірівський конгрес. На ньому заслухано ряд лекцій, показані фільми за Шекспіровими творами, численні концерти елізабетанської музики на інструментах того часу.

На конгресі були представлені Канада, Англія, США Нова Зеландія, Австралія, обидві Німеччини, Франція, Італія, Норвегія, Японія, Індія, Корея, Болгарія, Польща, Чехо-Словаччина. Радянський Союз запланував досить широку делегацію, але обмежився присилкою лише Григорія Козинцева, кінорежисера, поставника радянського «Гамлета», киянина з походження. Увагу конгресу привернула надзвичайно велика й активна делегація з Японії. Складалося враження, що центр досліджень над Шекспіром символічно перенісся на Схід.

З усього показаного найбільш цікавий був новий фільм Козинцева «Король Лір» (1971) та японська інсценізація «Макбета» у фільмі під назвою «Трон крові» режисера Акіра Куросави, автора всесвітньо відомого фільму «Рашамон». Фільм зроблений 1957 року з Тошіро Міфуне в головній ролі. З старих фільмів показано «Сон літньої ночі», зроблений в США 1935 року Максом Райнгардтом.

Головну роллю в фільмі Козинцева «Король Лір» виконує естонський актор Юрі Ярвет (нар. 1919), актор з «божевільними» очима. Не можна йому відмовити в тому, що цей актор бездоганно провів лінію батька: довір'я до старших дочок, розчарування й привернення до Корделії. Ярвет-Лір надзвичайно гуманний, але йому бракує сили трагізму. Це особливо відчувається в тих сценах, де Ярвет-Лір залишається віч-на-віч з силами природи. Поза тим це — помпезне видовище з численними гарматами, мечами, смолоскипами, тваринами. Щодо другої події — інсценізації «Макбета» А. Куросави, то сам Козинцев визнав, що це найвищий значніший фільм про Макбета. Фільм А. Куросави вражає експресією. Додаткові сцени режисера, які показують широке поступове нищення суперників героя в його дорозі до трону, мимоволі викликають згадку про рівнобіжні подібності, що прикметні були колись (майже 50 років тому!) Курбасовій постанові «Макбета». Хай цей факт пригадає ще раз усім, з якою величезною прозорливістю геній Курбаса бачив ті явища в майбутньому театрі світу, які сьогодні так турбують глядача!..

В. Р.

■

Член президії правління Спілки письменників України Дмитро Павличко надрукував у київській «Робітничій газеті» від 9 грудня 1971 статтю з приводу 150-их роковин від дня народження російського поета Миколи Некрасова. Павличко пише м. ін. так: «Одне з найважливіших питань, які насуваються при розмірковуванні над творчістю Некрасова, це взаємини поета і громадянина... поет не може чекати, склавши руки, коли йому піднесуть громадянську свободу — інакше він паразит!.. Говорити півправду, або правду-фразу і робити вигляд, що ти громадянин, — це моральний злочин».

Чудово сказано! Частіше б про це думати поетові Дмитрові Павличкові і його товаришам із президії правління Спілки письменників України.

■

Американська газета «Кришчен Саенс Монитор» від 17 грудня м. р. інформує, що під час останнього з'їзду комуністичної партії Польщі, запрошений на з'їзд як гість Леонид Брежнев виміг від першого секретаря ПОРП Едварда Герека, щоб той викреслив з своєї звітної доповіді пропозицію реформувати державний і партійний апарат та польську економіку і відкрито дискутувати причини, що привели до відомих страйків польських робітників у грудні 1970 року та репресій органів польської безпеки. У тій же статті пишеться про листа колишнього секретаря польської компартії Едварда Охаба, що поширюється у польському самвидаві. У листі Охаб м. ін. пише, що тільки 40% членів

партії є робітниками, що «усюди на посадах сидять ті самі опортуністи і кар'єровичі», і пропонує завести вільно обрані робітничі ради, допустити існування незалежних політичних партій та встановити, побіч існуючого сойму, другу законодавчу палату.

■

На сторінках чікагської газети «Українське життя» від 28 листопада 1971 А. Білінський пише, що «льоальність супроти ідеології і програми марксизму-ленінізму й до обов'язкових сьогодні, а прийнятих ще за життя Леніна партійних резолюцій по національному питанню, є одною з найважливіших передумов національного розвитку на наших землях».

Теоретично сучасна програма марксизму-ленінізму і резолюції з національного питання КПРС включають дві вимоги: вільний розвиток неросійських народів і, рівночасно, злиття націй. А що дійсність у Радянському Союзі така, що хвиля войовничого російського шовінізму заливає усі ділянки життя, то з вимоги вільного розвитку неросійських народів не залишається нічого, а вся енергія партії спрямована на те, щоб чим скоріше довести до злиття націй чи, точніше, — тотальної русифікації неросіян. Постає питання: як можна льоальним ставлення до тези КПРС про злиття націй забезпечити нашому народові «найважливіші передумови національного розвитку»?

■

На сторінках органу Спілки письменників України «Вітчизна» за січень 1972 року голова Спілки Юрій Смолич розпачає

з приводу Олекси Слісаренка, що був знищений під час терору в 1937 році. Він пише: «Зовсім легко можно уявити собі, що вийшло б ще з-під пера Слісаренка, коли б лиха доля не вирвала його так передчасно з наших лав». Або: «Його бурхливе творче зростання урвали зовсім інші причини — в годину порушень законности тридцятих років». Або: «Олекси Андрійовича не стало, і я залишився з його „Ремінгтоном“».

Який зворушливий евфемізм чи, як пишуть у країні переможного соціалізму, — лакування фактів! Одного з найвидатніших українських прозаїків схоплюють у темну ніч 1937 року сталінські опрічники і холоднокровно мордують у підвалах НКВД, а голова Спілки письменників України 35 років пізніше, після того, коли ніби розвінчали Сталіна як божевільного параноїка, сором'язливо пише про «лиху долю» і «порушення законности». Чи не тому, що сьогодні наслідники тих же душегубів не менш по-зłodійськи саджають у тюрми та психіатричні лікарні сучасних діячів української культури, а Смоличеві і йому подібним не вистачає мужности для того, щоб проти такого людоловства запротестувати?

■
Іван Білодід, директор інституту мовознавства Академії наук УРСР, академік і віце-президент АН УРСР, професор, доктор і т. д., пише в газеті «Радянська освіта» від 15 січня 1972 про досягнення керованого ним інституту, до яких м. ін. зараховує наступне: «В нашому Інституті провадяться серйозні наукові дослідження в галузі російського мовознавства, підготовлені інститутом кадри філологів-русистів створили реальну можливість для відкриття відділу російської мови (керів-

ник — Г. П. Іжакевич), перед яким стоять завдання творчого осмислення і поглибленого вивчення традицій російського мовознавства на Україні».

Дослідження російської мови мовознавцями України — похвальне діло. Було б бажане, щоб в Інституті мовознавства АН УРСР паралельно досліджувалися та ще в окремих відділах, інші слов'янські і не-слов'янські мови. Але як є з дослідженням української мови в Академії наук СРСР у Москві? Чи для неї там також утворений окремий відділ? І, що ще більш важливе, чи не поцікавитися б директорові Інституту мовознавства АН УРСР тим, яка доля української мови в публічному житті самої «суверенної» української республіки?

■
У журналі «Жовтень» за вересень 1971 року читаємо: «Російські письменники чимало уваги приділяють створенню великих полотен на теми, взяті з історії свого народу. В праці В. Каргалова „Московская Русь в советской художественной литературе“ (Москва, „Высшая школа“, 1971) розглядаються новий історичний роман В. Іванова „Русь Великая“, роман Н. Блока „Московляни“, Дм. Яремьина „Кремлевский холм“, Б. Тумасова „Русь Залеская“, В. Ізюмського „Девичья гора“, М. Рапова „Зори над Русью“, С. Бородіна „Дмитрий Донской“ та ряд інших творів».

Отож, як бачимо, постанови КПРС про те, що не треба дослідникам, історикам, письменникам чи мистцям захоплюватися історичним минулим, бо в цьому криється небезпека буржуазного націоналізму — росій не стосуються. Таке гріхопадіння загрожує тільки не російським народам. Російського націоналізму, чи шовінізму, ніколи в СРСР не було.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Патриція Килина*. Із «Мінімальних поезій».
- 6 *Олекса Ізарський*. Саксонська зима (III).
- 31 Із хорватської поезії.
- 35 *Юрій Тарнавський*. Література і мова (II).
- 55 Розмова Ю. Соловія з Х. Петровською про музику.
- 64 *Валерій Ревуцький*. Жмут спогадів про Михайла Микишу.
- 68 *Аркадія Оленська-Петришин*. Роля глядача в мистецькому процесі.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 73 *Мирослав Прокоп*. Володимир Стахів — публіцист.
- 83 *Богдан Самбірський*. До характеристики КПЗУ.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 94 *Анатоль Камінський*. Психологічна і політична еволюція, як передумова революції.
- 109 *Омелян Бей*. Економічний світ С. Кузнеца.
- 113 *Ростислав Л. Хом'як*. Січневі арешти та реакція світу.
- 120 Заява Об'єднання українських письменників в екзилі «Слово».
- 121 Відозва в справі останніх подій на Україні.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 123 Міжнародна конференція про рух опору в Радянському Союзі (О. С. Ф.). Світовий шекспірівський конгрес (В. Р.).

ІЗ ПРЕСОВОГО КЛЮБУ

- 126 ■ ■ ■ (Р. М.).

ЛІНДЕКС

пропонує своїм клієнтам уперше:

1. Чудові вовняні хустки з Києва, 90 × 90, по 15.— ДМ.
2. Ще більший вибір товарів на власних поширених складах.
3. Нові моделі автомобілів радянського виробництва:

уперше

«Жигулі» ВАС 2101

за ДМ 9 950,—

крім того

Москвич 408 ІЕ

за ДМ 9 300,—

Москвич 412 ІЕ

за ДМ 9 950,—

Запорожець ЗАЗ 966

за ДМ 6 300,—

(увага: знижені ціни!)

4. Ціни на нові моделі мотоциклів подамо Вам на Вашу вимогу.

Посилайте дарункові пакунки з товарів радянського виробництва, замовляючи через нас грошові сертифікати.

Бюро подорожей «Ліндекс» пропонує Вам здешевлені туристичні подорожі до Радянського Союзу як групові, так й індивідуальні.

Цю на дарункові пакунки лишається без змін.

Будемо раді вітати Вас у нашій фірмі.

LINDEX — Handelsgesellschaft
m.b.H. & Co. KG

8 München 80

Rauchstr. 2 u. 5

Tel.: 98 16 27; 98 13 75; 98 20 38

Telex: 05 — 23 173

Видавництво «Сучасність» з нагоди 100-ліття народження Миколи Скрипника виготовило 2-томове видання, що складається з студії про М. Скрипника (т. I) і добірки його праць головне з національного питання (т. II).

Перший том уже вийшов з друку і надійшов у продаж. Це студія Івана Кошелівця:

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: в картоні — 20 н. марок, для США і Канади

— 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол.

у твердій полотняній оправі — 25 н. марок, 9 дол.

З замовленнями звертатися до видавництва. На гуртові замовлення даємо знижку.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiєвська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 доларiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБИ ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 доляр; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ПIЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 доларiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.

Цiни в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра
в перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даемо опуст.